

[0761] HET OUDFRIESE LANDRECHT VAN HET OLDAMBT*

Redmer Alma

Zusammenfassung

Das 1471 in mittelniederdeutscher Sprache kodifizierte Landrecht von Oldambt und des Fünftels des Reiderlandes, einer der kompliziertesten friesischen Rechtstexte (insbesondere ruft die Textüberlieferung viele Fragen auf), ist bislang nur wenig erforscht worden. Den Anlaß zum vorliegenden Beitrag bot der Fund der lange verschollenen altfriesischen Fassung von 18 Artikeln dieser Rechtsquelle, die im Anhang ediert wird. Diese Artikel gehören dem ältesten, wahrscheinlich aus dem 13. Jahrhundert stammenden zweiten Teil des Landrechtes an, der in seiner ursprünglichen altfriesischen Fassung vermutlich die ersten 26 bis 29 Artikel des später erweiterten Textes dieses Teiles umfaßte. Hauptgegenstand des Aufsatzes ist eine neue Untersuchung des gesamten Landrechtes. Hieraus ergeben sich eine bessere Einsicht in die Rechtsgeschichte von Oldambt und des Reiderlandes sowie eine schärfere Herausarbeitung des Zusammenhanges zwischen den altfriesischen Rechtshandschriften der Ommelanden und denen von Ostfriesland.

Inleiding

In 1846 verzorgde J.S.G. Koning een editie van het *Lantrecht des Oldenampes ende des vijfften deels van Reijderlant van 1471, en oud-Oldambtster landregt van 1327 (veeltijds 1427)*, dat H.O. Feith sr. van uitgebreid commentaar voorzag¹. De onder deze titel uitgegeven tekst, die in de wandeling bekend staat als het Oldambtster landrecht, bestaat uit drie delen, waarvan het eerste in 1471 gedateerd is en de andere twee grotendeels ouder erfrecht bevatten. Het tweede deel wordt in de aanhef expliciet een vertaling

* Bij dit artikel maakte ik dankbaar gebruik van verleende hulp en gegeven adviezen van mw. mr. drs. M.Y. Smit, dr. O. Vries en dr. T.S.B. Johnston. Deze laatste stelde zijn ten behoeve van zijn proefschrift verzamelde materiaal ter beschikking en zonder hem — *laudat usus, non laudatio academica* — zou dit onderzoek niet binnen zo korte tijd verricht kunnen zijn.

1. Koning en Feith, *Lantrecht*. In dit artikel duiden we dit geheel aan als Oldambtster landrecht *tout court*.

uit het Oudfries genoemd: de schrijver verklaart dat hij besloten had ‘des oldenamptes unde reyderlandes lantrechte van woerden toe woerden in duyts over tho setten, soe dat inden vreeschen van arffenisse gescreven is, alles nae den scriftlycken sinne’². Van deze Oudfriese versie is nu een deel, namelijk de eerste achttien artikelen, teruggevonden, dat aan het einde van dit artikel wordt uitgegeven. Voor een beter begrip van deze tekst, haar localisering en datering is het noodzakelijk nader in te gaan op het handschrift waarin de Oudfriese tekst aangetroffen werd, de ingewikkelde overlevering en de context van het Oldambtster landrecht en de samenhang van de verschillende delen van deze tekst.

Het Oldambtster landrecht is door Richthofen in zijn *Friesische Rechtsquellen* (1840) niet opgenomen, wat mede reden is dat deze tekst door latere onderzoekers betrekkelijk weinig aangehaald en onderzocht is³. Een andere reden ligt daarin dat Konings editie zeer ondoorzichtig is. Het omvangrijke kritische apparaat draagt niet bepaald bij tot een overzicht van de andere gebruikte bronnen, omdat hij geen stemmatologisch onderzoek verrichtte. In het commentaar bij de uitgave trachtte Feith de verhouding tussen de verschillende onderdelen te bepalen, maar zijn conclusies kunnen de toets der kritiek niet doorstaan⁴.

De vondst van een Oudfriese versie van een deel van de door Koning uitgegeven tekst was aanleiding een en ander aan een nader onderzoek te onderwerpen. Vanwege de ingewikkelde overlevering van de Oldambtster rechtsbronnen is het noodzakelijk eerst aandacht te besteden aan het gebied waar de teksten betrekking op hebben. Daarbij kan van de gelegenheid gebruik gemaakt worden om enige correcties en aanvullingen ten aanzien van de bestaande literatuur aan te brengen.

Het Oldambt en Reiderland

De geschiedenis van het Oldambt en Reiderland in de late middeleeuwen wordt grotendeels bepaald door de vorming van de Dollard en de ligging op de grens van het huidige Nederland en Duitsland, welke grens de invloedssferen van de stad Groningen en de Oost-Friese hoofdelingen in de eerste helft van de vijftiende eeuw weerspiegelt. Het Oldambt bestond

2. Koning en Feith, *Lantrecht*, 86.

3. Borchling kende bij voorbeeld de uitgave niet. Ook de drie-broederraadsels met oplossing in Oldambtster landrecht §§III.27 en 29 zijn in de literatuur niet opgemerkt. Zie voor dit erfrechtelijke raadsel: Sipma, *Fon alra Fresena fridome*, 141-143.

4. De Blécourt, *Oldambt*, 59, noot 1.

vanouds uit twee delen: Klei- en Wold-Oldambt. Het Klei-Oldambt viel uiteen in twee rechtstoelen: Termunten en het veel kleinere Borgsweer, terwijl het Wold-Oldambt bestond uit de rechtstoelen Zuidbroek c.a., Midwolda c.a. en Finsterwolde c.a.⁵. De grens tussen het Oldambt en Reiderland werd in 1391 vastgesteld langs de loop van de Tjamme. Het Reiderland werd verdeeld in vijf delen: het Ulsdaër vijfdedeel, het Reider vijfdedeel, Westerwolde⁶, Neder-Reiderland en Over-Reiderland, waarbij het Ulsdaër vijfdedeel weer bestond uit de twee rechtstoelen Winschoten c.a. en Bellingwolde en Blijham⁷.

De wijze waarop de stad Groningen zich in de vijftiende eeuw meester maakte van het Oldambt en delen van Reiderland, is, voorzover deze bekend is, uitgebreid beschreven door De Blécourt⁸. In het kader van dit artikel verdienen enkele stadia van dit proces de aandacht. Tot het begin van de vijftiende eeuw vormden het Oldambt en Reiderland onafhankelijke landschappen zoals Fivelgo en Hunsingo. Nog in 1431 zegelde de meente van het ongedeelde Reiderland een verdrag. Het Wold-Oldambt stond onder de invloedssfeer van het geslacht Gockinga, terwijl in het Klei-Oldambt de familie Houwerda de sterkste positie had.

In de literatuur vindt men de opvatting dat het Oldambt in de 13de eeuw van Fivelgo afgesplitst werd. Dit gaat terug op een onjuiste interpretatie door Richthofen van een passage in de kroniek van Wittewierum, waarin Emo schrijft dat de kruisprediker Olivier van Keulen in 1230 ‘pertransiit autem Fivelgoniam in tribus stationibus Loppeshem, in foro, Fermesum; una in Menterne; et duabus in terra Hreidensi’⁹. Met ‘forum’ is echter niet de markt te Farmsum bedoeld maar, als *pars pro toto*, Appingedam¹⁰. Menterne ligt dus juist niet in Fivelgo. Deze ene vergeten hoofdletter heeft zodoende een stroom van publicaties tot gevolg gehad, waarin gesteld wordt dat na 1230 het Oldambt van Fivelgo afgescheiden is, waar verder geen bronnen voor zijn¹¹.

5. De Blécourt, *Oldambt*, 83.

6. Ten aanzien van de positie van Westerwolde zijn, m.i. niet ongegronde, twijfels. Zie: Koning en Feith, *Lantrecht*, 151-152.

7. Men zie de kaart in De Blécourt, *Oldambt*, 85.

8. De Blécourt, *Oldambt*, 92-168.

9. Richthofen, *Untersuchungen*, 357.

10. Door Jansen en Janse terecht zo opgevat (Jansen en Janse, *Kroniek*, 162, cf. *ibid.* 464).

11. Een oorkonde uit 1385 spreekt van Fywelgalondes Westeromppe, door Richthofen ten onrechte geïnterpreteerd als geheel Fivelgo, waarbij hij het Oldambt als Fivelgo Oosterambt beschouwt (Richthofen, *Untersuchungen*, 355-356). In werkelijkheid

In 1422 kwam een einde aan de partijstrijd die de Friese landen negen jaar lang beheerst had. De jaren daarna stonden in het teken van de strijd tussen de voormalige Oostfriese bondgenoten Ocko tom Brok en Focke Ukena. Bij Oterdum versloeg Ukena zijn tegenstander in 1427, waarna hij zich de heerschappij over alle Ommelanden leek eigen te maken. Reeds een jaar later wist de stad Groningen echter de landschappen ten westen van het Reitdiep met een verbond aan zich te binden en in de jaren 1434-1436 traden successievelijk de overige landschappen in Hunsingo en Fivelingo tot dit verbond toe. In 1435 gingen de Wold-Oldambtster kerspelen alsmede Winschoten in Reiderland hetzelfde verbond aan¹². Alle Wold-Oldambtster kerspelen zijn hierbij vertegenwoordigd, inclusief Wagenborgen, dat later tot het Klei-Oldambt werd gerekend. Het lijkt erop dat Wagenborgen pas na de latere groei van de Dollard door zijn geïsoleerde ligging ten opzichte van de Wold-Oldambtster kerkdorpen uit het oorspronkelijke territoriale verband werd losgemaakt¹³. Dit lost tevens het probleem op dat Wagenborgen niet voorkomt in een turbe van 1487 betreffende Klei-Oldambt waarin de overige kerspelen van dit gebied wel genoemd worden¹⁴. Het kerspel zal pas in de late vijftiende eeuw zijn overgegaan tot het Klei-Oldambt.

In de overeenkomst met de kerspellieden van Winschoten bleef het redger- en rechterrecht onverlet maar werd het appèl op de warf in de stad Groningen bevestigd. Van de andere Reiderlander kerspelen zijn geen vergelijkbare verbonden bekend. Toen de stad Groningen de hoofdelingen Eilcke Houwerda en Eppo Gockinga in 1438 versloeg, heeft zij kans gezien in vrij korte tijd maar op onduidelijke titel de feitelijke heerschappij over het Oldambt en een deel van Reiderland te verwerven: in 1447 spreken twee rechters te Beerta in een brief aan de Groninger raad over een bewoner van die plaats als 'ju underzate' en een steenhuis 'in Olswyden Vyfftenele, in ju ghebede'¹⁵. De Reiderlander rechtstoel Winschoten c.a. deelt vanaf halverwege de vijftiende eeuw de lotgevallen van de Oldambtster kerspelen.

Onduidelijker ligt het met de andere rechtstoel in Ulsdaër vijfdedeel, Bellingwolde en Blijham, waarvan de geschiedenis meer met Westerwolde verbonden was, mogelijk door een relatie met de Westerwolder Addinga's.

betreft deze akte de westelijke helft van Fivelgo, min of meer overeenkomend met de proosdij Loppersum.

12. De Blécourt, *Oldambt*, 135, 318.

13. In 1337 werd Wagenborgen overigens nog tot Fivelingo gerekend. Formsma, *Tussen Eems en Lauwers*, 17.

14. De Blécourt, *Oldambt*, 138.

15. De Blécourt, *Oldambt*, 322.

Uiteindelijk wist de bisschop van Munster in 1498 de stad Groningen te bewegen om afstand te doen van haar aanspraken op Westerwolde en Bellingwolde en Blijham. Pas in 1619 verkreeg de stad het gezag over deze gebieden door koop en is haar heerschappij op stevige juridische basis gefundeerd¹⁶.

Wat de overige Reiderlander delen betreft kunnen we in dit verband kort zijn. Deze kwamen in 1434 onder de heerschappij van Hamburg en enige jaren later onder die van de Cirksena's¹⁷. Vanaf het begin maakten zij zodoende deel uit van het graafschap Oost-Friesland. Het Reider vijfde deel ging al spoedig vrijwel geheel ten onder in de Dollard. Slechts de Punt van Reide is van het oude land overgebleven en behoort in elk geval vanaf het eind van de vijftiende eeuw tot het Klei-Oldambt.

De heerschappij over Reiderland werd in 1434 gesplitst. Ten aanzien van het geldende recht bleef nog enige decennia een eenheid bewaard, maar vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw gingen de verschillende delen hun eigen weg: Winschoten c.a. ging feitelijk deel uitmaken van het Wold-Oldambt, Over- en Neder-Reiderland werden onderdeel van Oost-Friesland en Bellingwolde en Blijham werden nauw verbonden met Westerwolde. Deze, nog zeer verkorte, schets van de ontwikkelingen van het gebied zal in het vervolg van dit artikel van dienst komen, maar eerst keren wij terug naar de aanleiding van dit opstel: de Oudfrieze versie van het Oldambtster landrecht.

Het Oudfrieze Oldambtster landrecht

Het teruggevonden fragment van het Oudfrieze landrecht van het Oldambt — de eerste keer sinds ruim 200 jaar dat een nieuwe Oudfrieze rechtstekst uit de Ommelanden ontdekt is — bevindt zich in de handschriftencollectie van het Rijksarchief in Groningen onder de signatuur Hs. in 4°, nr. 6 (hieronder aan te duiden met RAG q6¹⁸). Dit Oudfrieze fragment was al eerder bekend. Robert Keuchenius Driessen (1759-1831), Groningens eerste provinciale archivaris van 1824 tot zijn dood, benutte het in zijn dissertatie van 1782. Hij citeert verschillende artikelen 'in Jure Oldamptino MS: *des Oldenamptes en Reiderlandes Lantrecht*, anno 1427, Frisico idiomate

16. De Blécourt, *Oldambt*, 166.

17. Reimers, 'Aus Reiderlands Geschichte', 46.

18. Ik gebruik het systeem van siglen zoals dat is voorgesteld door Johnston, *Codex Hummercensis*, 39-42. Een hoofdletter achter een sigle wordt gebruikt als meer teksten van het Oldambtster landrecht in één handschrift voorkomen.

conscripto'¹⁹. Zo geeft hij de volledige Oudfrieze tekst van artikelen 8 en 16, alsmede een fragment van art. 15²⁰. Van art. 28, 'non diu post ex lingua Frisica translati', en andere artikelen geeft hij slechts de Middelnederlandse vertaling. De citaten van Driessen komen bijna geheel overeen met de artikelen in RAG q6, zodat men kan vermoeden dat hij gebruik gemaakt heeft van dit handschrift.

Deze hypothese wordt bevestigd door het handschrift RAG q141, dat afschriften van verschillende teksten bevat in de hand van Driessen. Vergelijking van de inhoud lijkt erop te wijzen dat het de teksten zijn die hij voor zijn dissertatie gebruikt heeft. Onder nr. 4 treffen we hierin een afschrift aan van het Landrecht van Oldambt en Reiderland. Driessen vermeldt bij dit afschrift dat hij twee manuscripten collationeerde. Eén in folio, waarin de tekst op pag. 167 aanvangt, en de ander in quarto, vanaf pag. 14. Met de foliant zal GAG f20 bedoeld zijn, het enige mij bekende handschrift waarin dit landrecht op pag. 167 begint. Het quarto-handschrift is duidelijk onze RAG q6, waarin het register op het Oldambtster landrecht inderdaad op pag. 14 begint. Zekerheid verkrijgen we ten slotte door Driessens verwijzing bij de epiloog na het tweede deel naar pag. 53 van het manuscript. In RAG q6 vinden we inderdaad op deze pagina het bedoelde naschrift. In RAG q141 zijn overigens alleen de eerste drie artikelen in het Oudfries opgenomen, maar na het voorgaande hoeven we niet meer te twijfelen aan de identificatie van het door Driessen gebruikte handschrift met RAG q6.

Opvallend is dat na Driessen niemand er meer in geslaagd lijkt te zijn om de Oudfrieze tekst in RAG q6 op te sporen. De schrijvers van de *Tegenwoordige staat* melden in 1794 over de Oudfrieze versie van het Oldambtster landrecht: 'of de oorspronkelijke tekst nog ergens voorhanden zy, weten wy niet.'²¹ De schrijver, A.J. de Sitter, wist overigens wel dat de gebroeders Driessen een handschrift met het Oldambtster landrecht bezaten²², maar kende blijkbaar het proefschrift van R.K. Driessen niet.

Toen J.S.G. Koning en H.O. Feith sr. in 1846 het Landrecht van Oldambt en Reiderland uitgaven en becommentarieerden, was Driessen reeds vijftien jaar overleden, zodat zij hem niet meer konden vragen naar zijn bronnen. Zij konden daardoor slechts refereren aan de drie Oudfrieze artikelen in de dissertatie van 1782. Pogingen om de Oudfrieze tekst te achterhalen leverden

19. Driessen, *Specimen*, 17.

20. Ibid., 17-18, resp. 35.

21. *Tegenwoordige staat*, II, 431.

22. De Sitter, *Voorloopig register*, 58, 93.

niets op. Het genootschap Pro Excolendo Iure Patrio loofde op 4 mei 1843 een prijs van honderd gulden uit voor een getrouw afschrift ervan²³, maar ook dit gaf niet het beoogde resultaat. Een briefwisseling met de universiteit van Oxford, in de hoop dat onder de nagelaten manuscripten van Franciscus Junius de gezochte tekst kon worden gevonden, bleef eveneens vruchteloos. Slechts Junius' afschriften van wat wij nu kennen als Codex Unia en een exemplaar van de incunabel van het Freeska Landriucht bleken vindbaar²⁴.

Verwonderlijk is het dus niet dat de Oudfriese tekst geheel in vergetelheid raakte en dat noch Gerbenzon in zijn *Voorlopige lijst*, noch Johnston in zijn *Codex Hummercensis* er melding van maakte. In het proefschrift van Driessen worden overigens meer teksten aangehaald die vervolgens aan de aandacht ontsnapten. Zo vinden we op pag. 13 het twee-zustersartikel waarvan door Johnston aandacht is besteed²⁵.

Natuurlijk is het handschrift na 1782 nog wel ingezien, maar niemand schijnt de Oudfriese teksten ooit opgemerkt te hebben. H.O. Feith jr., die in de marge van het Oldambtster landrecht de corresponderende artikelen van de editie van 1846 noteerde, heeft blijkbaar ook het belang ervan niet ingezien.

Eerdere eigenaren

Achterin het handschrift liggen twee losse blaadjes, gesneden uit een beginzestiende-eeuws handschrift. Op de rectozijde van het ene velletje vinden we twee artikelen van het Oldambtster landrecht van 1471²⁶, gevolgd door een vier artikelen tellende Middelnederduitse versie van de Keuren van Fivelgo en Oldambt²⁷. Deze tekst loopt aansluitend door op de rectozijde van het tweede velletje, gevolgd door een akte van 1469. Deze akte be-

23. R.A.G., Arch. Pro Excolendo Iure Patrio, inv.nr. 14. De Oudfriese tekst is inmiddels door schrijver dezes bij het genootschap ingediend als oplossing van de prijsvraag.

24. Feith en Koning, *Lantrecht*, 168-171. Een ander exemplaar van Druk wordt besproken op pag. 152-153.

25. Johnston, *Codex Hummercensis*, 541-543. De editio princeps is overigens te vinden in Wicht, *Ostfriesische Land-Recht*, 37.

26. §§32 en 33, volgens de editie van Koning. De tekst luidt: 'gelick ij veer olde vlemesche, offt eeijn / mulde hauer den kerckheren, vor de ban/nijge int olt ampt ijs men dat schuldich to / geuen / Item Alle vthemede off vremede de in onsen / lande nicht sint huussittene, de salmen boten / offt hem wat worde mij soedaen, mijt / geliker bote, offt he de genen misdede ijn sijnen / lande'.

27. Het betreft §§18-19, 22 en 24 van de Keuren van Fivelgo en Oldambt (zie verder Johnston, *Codex Hummercensis*, 173 en 546). Een Oudfriese versie van deze tekst is te vinden in F XXI.

schrijft een turbe waarin door kerspellingen te Midwolda, Oostwold, Scheemda en Eexta wordt bevestigd hoe het zestiende landrecht altijd in het Oldambt geïnterpreteerd is geweest. De akte is, naar deze twee velletjes, gedrukt in het proefschrift van Albertus Petrus Driessen²⁸, broer van genoemde R.K. Driessen.

Bij deze originele blaadjes ligt tevens een achttiende-eeuws afschrift van de akte van 1469 door 'J.P.D.', die tevens beschrijft dat hij deze vond in een verzameling landrechten e.d. in quarto, destijds in de bibliotheek van burgemeester M. Alting. Er is niet veel fantasie voor nodig om J.P.D. te identificeren met Joh. Petrus Driessen, syndicus van Stad en Lande, de vader van de eerdergenoemde gebroeders Driessen²⁹ en de eerdere eigenaar van het handschrift RAG q6³⁰. De broers hebben dus voor hun beider dissertaties in 1782 gebruik gemaakt van het handschrift van hun vader.

Albertus kopieert de toelichting van zijn vader bij het afschrift van de akte van 1469 vrijwel letterlijk in zijn proefschrift, inclusief de eerste persoon enkelvoud. Zijn bewering dat *hij* de velletjes ontdekt zou hebben, vergeven we hem graag door de extra informatie die hij biedt: 'positae erant juxta articulos, qui agunt de eo, quando hereditates "gevallen syn na den sestienden landrechte, und over de ses handen p. 33"'³¹. Op pag. 33 van RAG q6 staat art. 23 van het Oldambtster landrecht deel II dat juist het zestiende landrecht behandelt. De velletjes zijn dus aangetroffen in dit handschrift. Deze omslachtige redenering via het proefschrift van R.K. Driessen, RAG q141, de twee losse velletjes, het afschrift van J.P. Driessen en het proefschrift van A.P. Driessen levert uiteindelijk een eerdere eigenaar van het handschrift op: Menso Alting (1636-1712), burgemeester te Groningen en schrijver van de bekende *Notitia Germaniae Inferioris*.

Een eerdere, vroeg-17de-eeuwse eigenaar heeft zijn sporen achtergelaten op pag. 314, waar een afschrift gegeven wordt, ondertekend met de letters B.J. Wie deze initialen toebehoren, is mij nog niet gebleken.

Haro Wyncken te Appingedam

De oudst bekende eigenaar van het handschrift en schrijver van de Oudfriese teksten was 'Haro Winekenn then Dam', die zijn naam voorin op het

28. Driessen, *Dissertatio*, p. 10-11; naar deze editie gedrukt in: De Blécourt, *Bewijsstukken*, 145-146.

29. Ter Laan, *Groninger encyclopedie* I, 162.

30. Vriendelijke mededeling Tom Johnston.

31. Driessen, *Dissertatio*, p. 11.

schutblad schreef³². Mr. Haro Wyncken (ca. 1490³³-1563³⁴) was de gelijknamige zoon van Haro Wyncken, die van 1479 tot zijn dood in 1496 ambtman en voogd te Emden namens de Oost-Friese graven was³⁵. Zijn moeder was Hima van Logen, stammend uit een Oost-Friese hoofdelingenfamilie. Haar moeder stamde uit Reide en haar grootmoeder was een Houwerda uit Termunten. Vermoedelijk werd Haro Wyncken op 1 okt. 1514 geïmmatriculeerd aan de universiteit te Rostock als Hermannus Hermanni, van Emden, en op 19 dec. 1515 te Keulen als Hermannus de Emden³⁶.

Mr. Haro huwde in 1527 met een zekere Ulske³⁷, vermoedelijk stammend uit (een bastaardtak van) de familie Ripperda³⁸. Vandaar dat Haro zich metterwoon in de Ommelanden vestigde en vanaf 1529 tot zijn dood voorkomt als geconstitueerd redger en rechter namens deze familie in verschillende rechtstoelen³⁹. Op zijn grafzerk wordt hij 'to Rengeheim' genoemd, d.w.z. te Ringenum bij Biessum onder Uitwierde. Zeven jaar eerder, in 1556, bezat hij reeds de 'heerdt landes tho Reinicheheim'⁴⁰, maar of hij het huis toen al bewoonde, bleek mij nergens⁴¹. Hij komt veelvuldig zowel in Damster als in Uitwierder verband voor, zonder dat zijn woonplaats expliciet genoemd wordt. Haro en Ulske pachtten van het Franciscaner klooster te Appingedam op 29 sept. 1544 een 'huesstede daer des mullers hues up

32. Ook op het laatste blad schreef hij: 'Haro Wijnekenn thern Dhamme etc.

33. Op 21 jan. 1511 treffen Campe en Hare, gebroeders, een scheiding met hun halfbroer, burgemeester Habbo, van de erfenis van wijlen hun vader Haere Wyncken (Stadtarchiv Emden, Ms. 50, s.d.).

34. Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nr. 474.

35. Lamschus, *Emden*, 315-316.

36. Zijlstra, *Geleerde Friesland*, bijlage, nr. 7649, resp. 5435. Voor identificatie met Hermannus Emdensis, geïmmatriculeerd op 4 juni 1522 te Rostock (Ibidem, nr. 7738) en Hermannus de Emda op 26 maart 1523 te Keulen (Ibidem, nr. 5438), is hij waarschijnlijk te oud. Andere namen die op Haro betrekking zouden kunnen hebben, vond ik bij Zijlstra niet.

37. R.A.G., H.A. Nienoord, inv.nr. 670a, fol. 11.

38. Dit vermoeden is o.a. gebaseerd op de kwartieren van twee grafzerken van twee van haar kinderen (Pathuis, *Groninger gedenkwaardigheden*, nr. 475 en 2980) en de voornaam Ulske.

39. O.a. Oosterwijtwerd vanaf 1529 (R.A.G., H.A. Farmsum, inv.nr. 926a, s.a.) en Appingedam vanaf 1532 (R.A.G., Reg. Feith, 1532.12).

40. R.A.G., H.J.K., inv.nr. 1328, pag. 76v.

41. Ringenum was mogelijk identiek met 'dat steenhues tho Byssum', dat in 1506 als bezit van de Ripperda's genoemd wordt (St.A. Aurich, Dep XXVIII b, Nr. 303, fol. 61-61v).

steyt', maar uit deze akte blijkt niet of zij er zelf wilden gaan wonen⁴². In de bewaard gebleven, ongedateerde lijsten van edele heerden te Appingedam komen twee huizen c.q. huissteden voor die door Haro gebruikt werden⁴³. Conclusie uit dit alles is dat Haro vermoedelijk inderdaad enige tijd in Appingedam woonachtig is geweest, maar dat dit niet te dateren is. We kunnen daardoor niet met zekerheid uitmaken in welke periode van zijn leven Haro zich in de bezittersaantekeningen van RAG q6 als 'then Dam' zou aanduiden, maar het lijkt erop dat dit eerder wijst op de eerste decennia na zijn komst naar de Ommelanden dan op het laatst van zijn leven.

Op pag. 345 vinden we wel enige nadere datering. Bij een warfsordel, een vonnis van de Oosterwarf van 7 juni 1450⁴⁴, tekent Haro aan

tiegens dit artikel des ordelbokes heb ick *contrarie* gekent inder saken tusken Vlbet hondert *gulden* van Oterdum ende Omko to Sideburen mijt *sijn* mede parten, ende mijn doem is goet gekent inden menen landes werff anno XXXIII (=1533) dingstages na *omnium sanctorum*.

In het ordel van 1450 wordt door de warf de regel gehanteerd 'halfzusters kind is nader dan ooms kind'. Zeer interessant is dat de reden dat men in 1533 in hoogste instantie van deze regel afwijkt, ook in hetzelfde handschrift te vinden is. Op pag. 158 heeft Haro Wyncken in margine bij §19 van het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo⁴⁵ geschreven:

tigens dit artikel is gekent *contrarie* inden landes werff anno 50 (=1450) sondages na *sacramenti*. Nochtant wort dit artikel voert gekent ende nicht dat ordelboeck.

Het bedoelde artikel stelt dat onder andere halfzuster en oom even na zijn tot een erfenis en dat zij die bij hoofde delen. Hetzelfde geldt dus ook voor halfzusterskind en oomskind. Het is niet alleen een zeldzaam geval van jurisprudentie waarbij concrete artikelen uit het Oudfriesche recht een rol spelen, maar bovendien lijkt hier de oudere rechtsbron aan het latere warfsordel

42. G.A. Appingedam, inv.nr. 104, reg. 41. Uit andere bronnen blijkt dat dit vermoedelijk niet het geval was. Vriendelijke mededeling van dhr. A. Hoft te Appingedam. Een ander gepacht stuk land bewoonden zij met zekerheid niet (G.A. Appingedam, inv.nr. 34, reg. 49. Zie verder Hoft, *Vissen*, 142-143).

43. 't convent' (GAG q26, laatste blad), 'onse monniken hues, mester Hare' (RAG OA 61, p. 153), 'onse convents stede' en met andere hand toegevoegd 'magister Haro' (EBK 56, fol. 261-263; eveneens, in iets andere spelling, RAG q122, fol. 165v-167). De eerste twee lijsten zijn gepubliceerd in Hoft, *Vissen*, 235-236. Deze drie lijsten vermelden tevens: 'Eppe Frericks', 'Eppe Frericks hues, nu onse karccke', resp. 'Eppe Vrericks hues' waarbij met andere hand toegevoegd is 'magister Haro'.

44. Zie: R.A.G., H.J.K., inv.nr. 1, pag. 43. Gedrukt: Feith, *Warfsconstitutiën*, 49-50.

45. Richthofen, *Rechtsquellen*, 326.

te derogeren. Het warfsordel is overigens niet zonder basis. De dubbelzinnigheid van het zeer veel overgeleverde artikel ‘Ful sibbe ur feth tha half sibbe an liwe and an lawm, hit ne se thet ti other sibbera se’⁴⁶ is wellicht de oorzaak van de tegengestelde ordelen. Enkel in het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo §15 wordt deze dubbelzinnigheid uitgesloten: halve verwanten worden een hele graad achteruitgesteld. Het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo wijkt stilistisch af van de meeste erfrechtelijke teksten. Passages als ‘Voer is geroert van de arffenisse der eersten linien’ (§11), ‘Als daer is gesecht van den eerstenn twee linien’ (§12) en ‘Nw is gheroert woe men up desse vor screven kynderen sall aruen’ (§17) karakteriseren de tekst veeleer als een erfrechtelijk tractaat dan als een willekeur, waarschijnlijk opgesteld in de vijftiende eeuw, mogelijk in 1430⁴⁷.

In overeenstemming met de uitleg in het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo is Nieuwe willekeuren van Langewold §17⁴⁸, wat erop lijkt te wijzen dat deze interpretatie ook met betrekking tot de periode vóór de vijftiende eeuw juist is, in tegenstelling tot wat Meijers veronderstelde⁴⁹.

Op pag. 344 treffen we in de hand van Wyncken nog drie (ongepubliceerde) warfsordelen aan, waarvan er twee uit 1533 dateren. We weten dus in ieder geval dat Haro Wyncken het handschrift in of na 1533 gebruikt heeft. Als terminus ante quem kunnen we ten aanzien van de toevoeging van de Oudfriese teksten slechts zijn overlijden in 1563 geven.

De nazaten van Haro en Ulske vinden we in de zestiende en vroege zeventiende eeuw terug in zowel de Ommelanden als in Oost-Friesland. De Wynckens gelden in de zeventiende eeuw als Ommelander adel⁵⁰.

Uit de korte schets van de achtergrond van Haro Wincken blijkt dat hij gerekend kan worden tot de vrij grote groep families van hoofdelingen en Emders patriciaat die langs beide oevers van de Eems vertoefden. Haro was als beroepsredger en -rechter meer dan gemiddeld in de inhoud van zijn juri-

46. F XX.7, geciteerd naar Sjölin. In het Oldambtster landrecht vinden we dit artikel als §II.24 en §III.35, in het ‘Langewolder’ erfrecht als §8, in de *Jurisprudentia Frisica* onder §50.45, in het Erfrecht van Humsterland als §2d en in het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo §26.

47. Deze datering komt in enkele handschriften voor (Haersma, *Dissertatio*, 11).

48. Johnston, *Codex Hummercensis*, 352-367. Aan de Langewolder versie van het ‘Langewolder’ erfrecht zijn §§17 en 18 van deze willekeuren toegevoegd (Ibid., 528). Het enige andere zuiver erfrechtelijke artikel (§19) is waarschijnlijk weggelaten door hetzij homoiotes, hetzij overtolligheid ten opzichte van §18.

49. Meijers, ‘Friese en Drents-Groninger erfrecht’, 60, noot 79; Id., ‘Germanische Zählung’, 24, noot 2.

50. Zie verder Formsma e.a., *Ommelander borgen*.

dische manuscripten geïnteresseerd en had ongetwijfeld toegang tot handschriften in Emsigerland en de Ommelanden. Opmerkelijk is zijn belangstelling voor een Oudfrieze versie van een tekst die in Middelnederduitse vertaling al in zijn bezit was. Ik ben geneigd hier eerder een antiquarische of juridische beweegreden achter te zoeken dan een politieke. Van betrokkenheid van Haro Wyncken bij de toenemende onenigheid tussen Appingedam en Groningen bleek mij bijvoorbeeld nergens iets, nog afgezien van de vraag of Oudfrieze teksten een wapen in deze strijd zouden kunnen vormen.

In de loop van de 17de eeuw zal het handschrift, zoals boven vermeld, in handen van Menso Alting zijn gekomen en in de 18de eeuw ontfermde de familie Driessen zich erover. In de eerste helft van de 19de eeuw kwam het in bezit van het Rijksarchief in Groningen. Deze overgang van eigenaren heb ik verder niet onderzocht.

De overlevering van het Oldambtster landrecht

Wij keren nu weer terug naar het onderwerp van dit artikel: het Oudfrieze Oldambtster landrecht. Alvorens de relatie met de andere Oudfrieze erfrechtelijke teksten te beschouwen, moet het bijzonder ingewikkelde corpus van Oldambtster rechtsteksten aan een analyse onderworpen worden. Het Oldambtster landrecht bestaat uit drie delen, die in verschillende samenstelling in Ommelander rechtshandschriften gevonden worden. Omdat het in dit artikel slechts gaat om de oudste, Oudfrieze *Vorlage*, zal ik de lezer niet vervelen met het vele gepuzzel dat nodig was om de filiatie te achterhalen en volsta ik met het resultaat dat in grote lijnen de relatie tussen de verschillende versies weergeeft⁵¹. Prettige lectuur levert deze nog beknopte weergave helaas niet op, maar een toekomstige uitgever van de gehele tekst zal er wellicht zijn voordeel mee kunnen doen.

In het navolgende overzicht worden de overgeleverde relevante teksten onderscheiden in acht groepen (aangeduid met de letters A t/m H), die een bepaalde versie representeren. Binnen sommige groepen valt nog een nadere onderverdeling aan te brengen, die met Arabische cijfers wordt aangegeven. Na de bespreking van de eerste vijf groepen volgt een stemma, waarin de filiatie van deze versies wordt gegeven.

Ik duid de versies hieronder steeds aan met een naam waaronder zij in verschillende handschriften voorkomen. Wat de nummering van de artikelen

51. Omdat binnen de korte tijd van het onderzoek slechts enkele bezoeken aan de beherende instellingen gebracht konden worden, heb ik niet alle handschriften diepgaand onderzocht. De handschriften EBK 56, PBF 180, 183, R8 en R9 heb ik niet bekeken.

betreft wordt steeds verwezen naar die in Koning, *Lantrecht*. Met ‘Cost.’ wordt gerefereerd aan additionele artikelen in diens Bijlage A.

A. Landrecht van Oldambt

Deze versie bestaat alleen uit deel II. De volgorde van de artikelen in deze versie is §§II.1-13, 17, 14-16, 18-38, Cost. 21, 39-67. Tot deze groep behoren de handschriften RAG q6 (onvolledig, Oudfries, t/m §18), PE 34A, GAG f12, GAG f20, RAG OA 309 (onvolledig, t/m §39).

Vermoedelijk hoort ook EBK 56 tot deze versie, maar dit handschrift heb ik verder niet bekeken.

B. Erfrecht van Reiderland, 1427

Deze versie, die slechts deel III van het Oldambtster landrecht geeft, heeft in de zestiende eeuw grote verspreiding gevonden. De handschriften van deze groep bevatten in grote lijnen §§III.1-14, 16, 15, 17-30, II.27, III.32-35, 38, 36-37, 39, I.34, voorafgegaan door de epiloog van deel II die hier (terecht) als proloog bij deel III wordt gegeven. We kunnen deze versie in twee subgroepen verdelen:

1.

Deze versie vinden we in de handschriften PE 26 (ontbreken §§29, 32 en 34), UBG 308A (ontbreken §§9-10 en 32) en RAG OA 61 (ontbreekt §§29; §§36-38 staan in de volgorde van de editie van Koning en de tekst wordt gevolgd door §§I.35-37). Dit laatste handschrift staat vermoedelijk dichtbij de overgang naar groep C. De volgorde van §§36-38 komt immers overeen met die in de handschriften in deze laatste groep. Opvallend is dat in dit handschrift als enige na het laatste artikel, §I.34, ook nog §§I.35-37 volgen, de laatste met andere inkt bijgeschreven. Het is niet uit te sluiten dat al deze artikelen pas in 1471 bij de samenstelling van het eerste deel zijn toegevoegd, wat we hierna onder groep H nog zullen bespreken. Opvallend is verder dat UBG 308A als enige handschrift uit deze groep §29 kent, het bekende drie-broederraadsel inclusief de oplossing. Ook in de handschriften van de groepen D, E en F vinden we dit artikel. Omdat in UBG 308A §§I.35-37 ontbreken, vermoed ik dat dit tussen 1427 en 1471 aan deel III toegevoegde artikelen zijn.

2.

De handschriften van deze groep geven meestal de tekst van deel III gevolgd door de vierde redactie van de *Excerpta legum*. Al deze hand-

schriften bevatten overigens de tekst St.-Augustinus c.a. volgens de redactie III.A⁵².

In deze versie missen steeds §§6-10, 32 en 34, terwijl §38 voorafgaand aan §36 staat. Dit is de meest verbreide tekstvorm van het Oldambtster landrecht. Zij wordt gevonden in PE 24, PE 32, PE 36, GAG f15a, GAG f19, GAG f21, GAG q5, RAG OA 311, RAG OA 312, RAG Farm 938, RAG Fran 2, PBF 180, PBF 183A, PBF 291, PBF 301, KBH 78 F 17⁵³.

C. Landrecht van Oldambt en het Vijfde deel van Reiderland, 1471

Deze versie bevat de delen I, II en III. De handschriften zijn te verdelen in vier groepen.

1.

De twee handschriften van deze subgroep hebben §§II.14-17 in dezelfde volgorde als bij versie A, terwijl de overige subgroepen de volgorde van de editie van Koning aanhouden. §I.14 en 33 ontbreken steeds. De tekst wordt gevolgd door het Ommelander landrecht van '1440' (ten rechte 1448). Tot deze groep behoren de versies in UBG 257 en PE 20. Vooral dit laatste handschrift staat dichtbij de overgang naar de handschriften van groep D.

2.

In deze versie mist §I.6. Deel II en III zijn nagenoeg gelijk aan de editie van Koning. §II.27 is echter na §III.31 nogmaals ingevoegd, net als in groep B. Dit lijkt erop te wijzen dat deze groep onafhankelijk is van de handschriften in subgroep C.1. Toch neem ik aan dat dat niet het geval is, want in dat geval zou de volgorde van §§14-17 twee keer op dezelfde wijze veranderen, wat onwaarschijnlijker is dan dat §II.27 twee keer zou uitvallen.

De tekst wordt meestal gevolgd door het Ommelander landrecht van 1448. Behoudens kleine wijzigingen vinden we deze opeenvolging van artikelen in PE 87A, RAG q6 en RAG q8. RAG q6 neemt hierbij een aparte plaats in, omdat een aantal artikelen van deel II is gecontamineerd door de tekst van de parallelle artikelen in deel III.

3.

In de handschriften van deze subgroep missen §§I.5-6, 12, 33. In deze groep wordt de tekst meestal gevolgd door het Ommelander landrecht van 1448.

Deze versie wordt gevonden in PE 25, PE 30, RAG Fran 3 en UBU 1726.

52. Johnston, *Codex Hummercensis*, 512.

53. De handschriften in Leeuwarden en Den Haag heb ik verder niet onderzocht.

4.

In deze late versie is de tekst gezuiverd van een aantal specifiek katholiek getinte artikelen ('dese syn Paapse gebruyken en vinden geen plaats meer'). Deel II eindigt met §54 omdat de overige artikelen 'niet meer op dese tegenwoordige achttiende ewe passen'.

We vinden deze versie in RAG Gerecht Oldambt 6181 en PE 87B.

D. Landrecht van Bellingwolde

Onder deze naam vinden we de tekst bestaande uit deel I, II, het 'Langelwolder' erfrecht en deel III, waarbij deze laatste drie stukken in één deel zijn samengevoegd met 125 doorgenummerde artikelen. Verschillende handschriften laten dit volgen door de proloog en §1 van het Ommelander landrecht van 1448, gedateerd in 1440. De titel Landrecht van Bellingwolde duidt op het feit dat het Oldambtster landrecht van 1618 in Bellingwolde en Blijham nooit ingang gevonden heeft en slechts subsidiair toegepast werd⁵⁴.

1.

Een tussenvorm tussen groep C en D vinden we in PBF 179⁵⁵. De vier onderdelen vinden we hier achter elkaar, gevolgd door het Ommelander landrecht van '1440', maar het vertoont zich niet als geheel. Het 'Langelwolder' erfrecht in dit handschrift wordt door Johnston ingedeeld in versie A.1.b van die tekst⁵⁶. In RAG Fran 3 vinden we het 'Langelwolder' erfrecht van deze zelfde groep met na §17 twee artikelen ingevoegd. Het eerste van deze artikelen geeft als kopje 'Van een gaue die de vader de dochter heeft gegeuen In terra reydensi', overeenkomend met Oldambtster landrecht §III.33, gevolgd door §III.36⁵⁷. Dit wijst erop dat deze versie inderdaad in Reiderland heeft gecirculeerd. Overigens heeft ook PE 20 een verwante variant van het 'Langelwolder' erfrecht, wat bevestigt dat PE 20 en PBF 179 dichtbij de *missing links* tussen groep C en groep D staan. De samenhang tussen deze groepen wordt ook bevestigd door het feit dat de tekst van St.-Augustinus c.a. in de handschriften PBF 179 (subgroep D.1), PE 20 en UBG 257 (subgroep C.1), RAG q6 en RAG q8 (subgroep C.2) en PE 25, PE 30 en RAG Fran 3

54. De Blécourt, *Oldambt*, 61. Zie ook: Forsten, *Dissertatio*, 15, 25.

55. In dit handschrift vinden we nog een tweede afschrift van dezelfde tekst: een verkeerd geplaatst katern geeft Oldambtster landrecht deel II, gevolgd door het 'Langelwolder' erfrecht tot en met §26.

56. Johnston, *Codex Hummercensis*, 524.

57. RAG Fran 3, fol. 201v-202r.

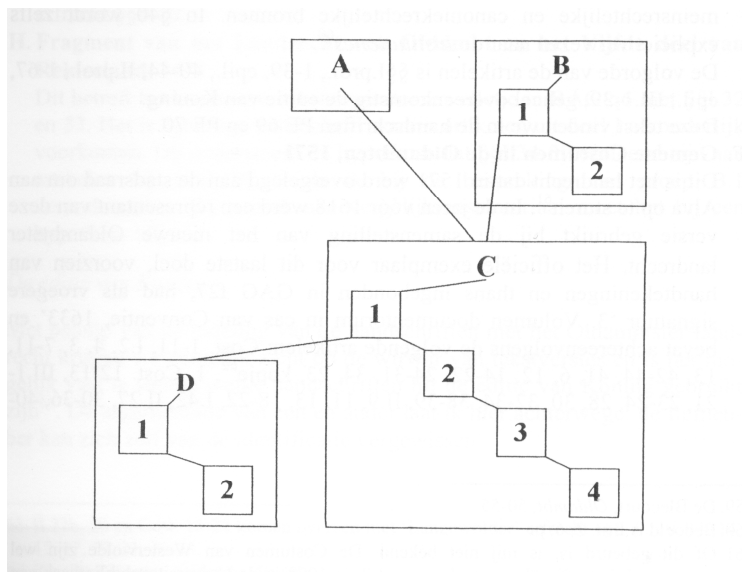
(subgroep C.3) alle tot de versie II bij Johnston gerekend kunnen worden⁵⁸.

2.

Het eigenlijke Landrecht van Bellingwolde vertoont de artikelen in de volgende volgorde I.prol., 1-10, 12, 11, 14-21, 23-24a, 22, 25, 24b, 26-29, 23, 30, 32, 34-35, 37, 36, 38-39, II.1-13, 17, 14-16, 18-35, 39-49, 51-67, 'Langewolder' erfrecht §§1-29, III.1, 5-8, 11-39.

In deze vorm vinden we de tekst in PE 71, PE 76, UBG 308B (onvolledig, t/m II §30), UBG 309, UBG 310 en UBU 1727.

De samenhang tussen de verschillende versies wordt in grove trekken door het volgende schema aangegeven. In dit schema worden met de aanduidingen van de subgroepen vanzelfsprekend niet de overgeleverde handschriften aangeduid maar bepaalde teksttypen waarvan de individuele handschriften al of niet gedegeneerde representanten zijn.

58. Johnston, *Codex Hummercensis*, 511.

De resterende groepen zijn in dit schema niet opgenomen omdat zij door contaminatie zijn ontstaan. Het precieze stemma per artikel heb ik niet onderzocht.

E. Oldambtster landrecht, 1585

Deze tekst bestaat uit deel I, II, III, terwijl deel II van het Ommelander landrecht van 1448 er als strafrechtelijk deel aan toegevoegd is. De tekst is door Eggerick Eggens Phebens (ca. 1555-1615) samengesteld uit verschillende handschriften⁵⁹. Vandaar dat van §§II.3, 21 en 34 twee verschillende lezingen gegeven worden. Omdat de tekst door contaminatie is ontstaan, is het moeilijk de precieze herkomst van de verschillende artikelen aan te geven. Vermoedelijk heeft Phebens zich gebaseerd op een handschrift uit subgroep C.3, waarvan hij de tekst emendeerde en aanvulde uit andere handschriften. De artikelen I.40-44 trof ik in geen ander manuscript aan, hoewel Phebens stelt dat hij ze in twee handschriften vond. Deze artikelen gaan althans gedeeltelijk terug op ro-meinsrechtelijke en canoniekrechtelijke bronnen. In §40 wordt zelfs expliciet verwezen naar de *Institutiones*⁶⁰.

De volgorde van de artikelen is §§I.prol., 1-39, epil., 40-44, II.prol., 1-67, epil., III.1-39, geheel overeenkomstig de editie van Koning.

Deze tekst vinden we in de handschriften PE 69 en PE 70.

F. Gemene Costumen in de Oldambten, 1571

Dit is het landrecht dat in 1571 werd overgelegd aan de stadsraad om aan Alva op te sturen⁶¹. In de jaren vóór 1618 werd een representant van deze versie gebruikt bij de samenstelling van het nieuwe Oldambtster landrecht. Het officiële exemplaar voor dit laatste doel, voorzien van handtekeningen en thans ingebonden in GAG f27, had als vroegere signatuur '3. Volumen documentorum in cas van Conventie, 1633' en bevat achtereenvolgens de volgende artikelen: Cost. 1-11, I.2, 4, 3, 7-11, 13, 42-44, 41, 6, 12, 14-22, 24-31, 34, 23, kopje⁶², 1, Cost. 12-13, III.1-21, 23-24, 28, 30, 32-34, 38-39, II.9, 11, 13, 18-22, I.42, II.27, 30-36, 40-

59. De Blécourt, *Oldambt*, 50-55

60. Bedoeld is Inst. 2, 6, pr.

61. Of dit gebeurd is, is mij niet bekend. De Costumen van Westerwolde zijn wel opgestuurd: het officiële exemplaar vond ik in 1992 in de Universiteitsbibliotheek van Gent(!), nr. 327.

62. Hyr nae volgt van arffnisse nae costuimen des landrechtes der beiden Oldambten.'

44, 48-49, 51-58, 60-67, 22b, 20, Cost. 15-22⁶³, Vierentwintig landrechten, Cost. 23-25.

Deze versie wordt gevonden in de handschriften PE 87C, GAG f27A, GAG f27B en UBU 1728. In het Gemeentearchief te Groningen zijn nog meer exemplaren, die ik verder niet heb onderzocht. De codificaties van 1571 en 1618 vallen buiten het bestek van dit artikel⁶⁴. Bij deze teksten is zowel gebruik gemaakt van Ommelander rechtsbronnen als van voor het eerst opgestelde artikelen.

G. Communia de successionibus

De tekst in OA 309 is, zoals onder groep A werd vermeld, onvolledig. Na fol. 54 zijn twee bladen uitgesneden. Op fol. 55r-57r staat een verder onbekende tekst onder de romeinsrechtelijk geïnspireerde titel 'Communia de successionibus'⁶⁵, bestaande uit 14 artikelen, hoofdzakelijk afkomstig uit de Excerpta legum (o.a. enkele van de Acht domen), gevolgd door 'Langewolder' erfrecht §§1-7, Oldambtster landrecht §§II.10-13, 17, 14-16, 18-19 en 22 en tenslotte 'Langewolder' erfrecht §§8-10.

H. Fragment van het Landrecht van Oldambt en het Vijfde deel van Reiderland, 1471

Dit betreft het hierboven beschreven losse velletje in RAG q6 met §§I.32 en 33. Het is het enige handschrift waarin artikelen uit deel I afzonderlijk voorkomen. Dit ondersteunt de hypothese dat §§I.34-37 ontleend zijn aan artikelen bij deel III, zoals ik bij de bespreking van groep B.1 veronderstelde. Bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal moet het bij een hypothese blijven.

De editie van Koning

Met behulp van de indeling van de handschriften met het Oldambtster landrecht krijgen we eindelijk zicht op de wirwar van tekstversies en is het mogelijk vast te stellen welke handschriften bij de editie van Koning gebruikt zijn⁶⁶. De argumentatie van een en ander laat ik hier achterwege; de liefhebber kan zich zelf van de identificatie vergewissen:

63. II.22b, 20 en Cost. 15-22 komen overeen met 'Langewolder' erfrecht §§6, 9, 10, 11, 14, 15, 17, 19, 21, 26-28.

64. Zie: De Blécourt, *Oldambt*, 50-66.

65. De titel is blijkbaar ontleend aan C. 6, 59.

66. Onderzocht zijn alleen de handschriften die bij de editie van Deel II gebruikt werden.

- De Oudfriese artikelen in Driessen, *Specimen*, zijn geciteerd naar RAG q6, behorend tot groep A.
- Het handschrift in 4°-band ‘op de Archivenkamer van Groningen’ behoort tot subgroep B.2.
- Het handschrift Koning behoort tot subgroep C.4.
- De artikelen bij Arntzenius, *Specimen*, 74, en Haersma, *Dissertatio*, 11-12, zijn geciteerd naar handschriften uit groep C.
- Het handschrift Van Gesseler de Raadt behoort tot subgroep D.2.
- De editie van Van der Vorm, *Verhandeling*, bevat de erfrechtelijke artikelen naar een handschrift eveneens uit subgroep D.2.
- Het *manuscript de base* wordt gevormd door een tekst uit groep E⁶⁷.
- De twee handschriften A en B met de titel ‘Volumen documentorum in cas van Reconventie voor de Stadt Groningen, 1633’ horen tot groep F.

Koning geeft in de bijlagen nog enige artikelen uit die hij in de gebruikte handschriften aantrof. Bijlage A geeft de artikelen in de laatstgenoemde Volumina A en B (in het overzicht hierboven met ‘Cost.’ aangeduid, verwijzend naar de titel ‘Gemeene costumen inden beyden Oldenampten’). §1 onder het kopje ‘Tweede handschrift’ is in feite Oldambtster landrecht III.14. Bijlage B geeft vier artikelen die slechts in de codex van Van Gesseler de Raadt gevonden worden. Hierbij handelt het eigenlijk om het ‘Langewolder’ erfrecht §§7c-d, 18, 22 en 24. In bijlage C wordt ten slotte nog een artikel afgedrukt dat Koning vond in Van der Vorm, *Verhandeling*. Dit artikel, overeenstemmend met o.a. ‘Langewolder’ erfrecht §29, bevond zich blijkbaar niet in het ms. De Raadt, maar wordt wel gevonden in verschillende andere handschriften van groep E. Deze laatste twee bijlagen zijn dus voor het eigenlijke Oldambtster landrecht niet van belang; zij stammen uit het later toegevoegde ‘Langewolder’ erfrecht.

Al met al moet de editie van Koning gezien worden als een dappere poging om een kritische editie samen te stellen, maar met een naar huidige maatstaven zeer ondoorzichtig en onbevredigend resultaat. Nu we enige orde in de chaotische overlevering hebben aangebracht, kunnen we ons wenden tot de teksten zelf. Het is nodig om daarvoor eerst aandacht te besteden aan enige materiële aspecten om daarna conclusies ten aanzien van de samenhang, localisering en datering te trekken.

67. Dit handschrift wordt niet in Konings overzicht van gebruikte handschriften vermeld, maar wel in het commentaar van Feith. Koning en Feith, *Lantrecht*, 149.

Het Oldambtster erfrecht

Meijers neemt met betrekking tot Vredewold, Oldambt en Westerwolde aan dat daar terugvalrecht gold, door hem het ‘erfrecht der wouden’ genoemd⁶⁸. Zoals meer privaatrechtelijk georiënteerde rechtshistorici⁶⁹ gaat hij voorbij aan de moeilijkheden ten aanzien van filiatie, datering en localisering van Oudfrieze rechtsteksten, wat reden is om een en ander nader te onderzoeken.

Het is opvallend dat nergens in het Oldambtster landrecht, in deel I, II, noch III, het terugvalrecht expliciet gesteld wordt. Een aantal artikelen geeft wel nadere informatie. In deel II, dat ik op grond van de hierna te behandelen materiële verschillen met deel III beschouw als een Oldambtster en niet Reiderlander rechtstekst, geven §§1-4 het oude fragment *Qui hereditantur*⁷⁰, dat in vele teksten voorkomt. Hierin worden uitputtend de gevallen gegeven dat de naaste verwant niet de erfenis ontvangt. Van terugval of kloving is geen sprake. In §18 lijkt op het eerste gezicht wel van kloving sprake te zijn: de erfenis van een ouderloos kind met grootouders wordt onder dezen gelijkelijk verdeeld ‘hweer⁷¹ sa thes berns mother goet marra sa lesse is’. Hier is echter alleen sprake van grootouders en niet van verwanten in de zijlijn. In hetzelfde artikel wordt gesteld dat grootouders vóór ooms en tanten gaan, omdat het goed van hen gesproken is. Van terugval is desalniettemin niet expliciet sprake; in dit artikel gaat het er slechts om de graad van verwantschap te bepalen: ‘ther vmb send hija thet bij sijbbere lijeff’. Door deze redenering kon men toch de regel ‘het naaste bloed erft het goed’ toepassen.

Het zestiende landrecht dat deze regel bepaalt, wordt in §II.23 onverkort gehandhaafd⁷²:

Dat sestijnde olde lantrecht is so waer ernnissen gearuet sint wt ouer de ses handen vnde der ses handen gheen en is vader noch moeder broeder noch suster kint noch kindes kint so sint dat onbeschreijede ernnissen, So we dan to buijten die ses handen aldersibbeste sijnt die neme die ernnisse,

68. Meijers, ‘Friese en Drentse erfrecht’, 63; Id., ‘Germanische Zählung’, 28-31

69. Algra, ‘Hecks “Altfriesische Gerichtsverfassung”’, 28-32.

70. Ik gebruik deze naam in navolging van Johnston, “‘Fivelgoër’ erfrecht”, 63.

71. Lees wel: ‘hwether’, gelijk in F III.3 en XXII.16. M.i. ten onrechte duidt Sjölin deze spelling als hypercorrect voor ‘hwer’. ‘Hwer’ in de betekenis van ‘als’ levert geen zinnige tekst op.

72. Ik citeer de artikelen uit deel II naar RAG OA 309.

of dat oeck nijet en sij, so deelen sie die vrende vnder hen albij dien⁷³ dat sie euen hemelijck sint vnde sie kneen moegen.

Het is daarom verwonderlijk dat in §II.30 het zestiende landrecht nogmaals wordt aangehaald, maar nu met een voorbehoud:

So waer eine Erffnisse eruert is buijten de ses handen, der ein is vader noch moeder Broeder noch Suster kint noch kindes kindt Soe sullen die Erffnisse boeren neuen vnde nichten so se lijke Sibbe sint allijke vele toe nemene, vnde *malck in sijn eijgene cluft*.

Dit is inhoudelijk vrijwel identiek aan §II.23, maar de laatste zes woorden wijzen nu op hetzij terugval, hetzij kloving.

Dat de uitdrukking ‘elk in zijn kluf’ ook destijds dubbelzinnig was, blijkt wel uit het feit dat de meermalen aangehaalde turbe van 1469 nodig was om het zestiende landrecht uit te leggen. De getuigen, allen woonachtig in de rechtstoel Midwolda c.a., verklaarden daarin expliciet ‘dattet landt-recht ijs, vnd bij onsen tijden vor landt-recht ijs gehouden ijnt Oldeampt, als enich arffnisse geuallen ijs na den sestijnden landtrechte, vut ouer de ses handen also dat daer en sij vader noch moder suster noch broder kint noch kindeskindt so sollen de arffnissen ontfanen neuen und nichten de daer alder sibbest to sijn, vnd dat elk ijn sijn sclachte offte ijn sijnen egge, dat ijs de sibbeste vrunden van de vader sijdt des dodens menschens nemen dat vader gudt und de sibbeste vrunden van de moder sydt des dodens menschens nemen dat moder gued so vallen de arffnisse na gelegenheijt der sibben der slechte ijn de sibbeste handt’.

Een uitzondering op het zestiende landrecht *stricto sensu* is eveneens te vinden in de Keuren van Fivelgo en Oldambt⁷⁴ §21 in het geval van erfenissen van een kinder- en ouderloze erflater op halfbroers van vaders- en moederszijde. Hierbij wordt terugvalrecht toegepast, tenzij de herkomst van de goederen niet vastgesteld kan worden, in welk geval kloving plaatsvindt: twee derde valt aan de halfbroer van vaderszijde en één derde aan die van moederszijde. In tegenstelling tot wat Meijers stelt⁷⁵, wordt dit in de tekst van dit artikel niet expliciet als Oldambtster recht gekenmerkt. De bepaling heeft slechts betrekking op interterritoriale huwelijken. Bij deze bepaling gaat het om een erfenis die net buiten de zes handen valt.

73. Ms. ‘drien’.

74. F XXI en in vele Middelnederduitse afschriften (naar Codex Sickinghe uitgegeven in Johnston, *Codex Hummercensis*, 545-554). We verwijzen steeds naar de artikelen in F, tenzij anders expliciet aangegeven wordt dat de Middelnederduitse vertaling bedoeld wordt.

75. Meijers, ‘Friese en Drentse erfrecht’, 63.

Een specifiek geval van een erfenis buiten de zes handen vinden we ten slotte in Oldambtster landrecht §II.22: ooms en tantes delen een erfenis gelijkelijk met oomzeggers bij hoofde, dus zonder terugval of kloving⁷⁶.

Samenvattend zien wij dat uit deel II noch uit de Keuren van Fivelgo en Oldambt afgeleid kan worden dat in het Oldambt oudtijds terugvalrecht gold, behalve uit §II.30.

Datering en localisering van het Oldambtster landrecht deel II

Voor de datering en localisering van het Oldambtster landrecht deel II zijn de Keuren van Fivelgo en Oldambt van belang omdat deze op inhoudelijke gronden te localiseren zijn en bij benadering te dateren. De Keuren van Fivelgo en Oldambt zijn een interterritoriaal verbond, waarin enige regelingen van het erfrecht getroffen worden. Naar het erfrecht van Fivelgo wordt niet verwezen, maar wel naar dat ‘inna tha aldaompt’ (§18) en het equivalente ‘in mentrawalda’ (§22).

Op grond van de hoogte van het weergeld is een datering in de tweede helft van de dertiende eeuw waarschijnlijk⁷⁷. In de tekst wordt een *hauding* vermeld, reden waarom hij doorgaans een eeuw later gedateerd wordt⁷⁸. Dit is het gevolg van de aantoonbaar onjuiste opvatting over het ‘ontstaan’ van hoofdelingen, zoals die door Gosses destijds is geformuleerd en ondanks herhaaldelijke weerlegging nog steeds veelvuldig ingang vindt⁷⁹. In dit verband volstaat het om te signaleren dat *capitales* reeds in de dertiende eeuw vermeld worden en dat het oorkondelijk verschijnen van de eerste *hovetling* en *hauding* in de tweede helft van de veertiende eeuw eenvoudig geweten kan worden aan het feit dat van vóór die tijd geen oorkonden in de volkstaal overgeleverd zijn. Ditzelfde geldt vanzelfsprekend ook voor andere Oudfriese rechtsteksten als de Keuren van Fivelingo en Hunsingo en het Hunsingoër overrecht⁸⁰.

Met de Keuren van Fivelgo en Oldambt zijn in het Oldambtster landrecht enkele parallellen aanwijsbaar:

76. Het Vredewolder erfrecht geeft deze regel in §4b (Johnston, *Codex Hummercensis*, 383-384) met terugval, waarover hieronder meer.

77. Henstra, *Evolution*, 387.

78. Ibid., 391, noot 80. Zie voor eerdere schrijvers: Johnston, *Codex Hummercensis*, 547.

79. Zie o.a. Algra, *Zeventien keuren*.

80. Zie voor de datering van deze tekst: Smit, *Hunsingoër overrecht*, 79, en Henstra, *Evolution*, 392.

<i>Deel II</i>	<i>KFO (Ofr.)</i>	<i>KFO (Mnd.)</i>
31	26	24
37	29	27
38	28	26

Deze artikelen worden in Deel III niet gevonden. Overigens vertoont §I.6 enige verwantschap met Keuren van Fivelgo en Oldambt §21, waaraan dit artikel mogelijk is ontleend.

De vraag rijst of de artikelen in het Oldambtster landrecht deel II aan de Keuren zijn ontleend of andersom. In §22 van de Keuren wordt gesteld dat erfenissen in de niet beschreven gevallen vererven als in het Oldambt gebruikelijk is. Inderdaad zijn de bepalingen in de Keuren van Fivelgo en Oldambt inhoudelijk complementair aan de erfrechtelijke bepalingen in het Oldambtster landrecht deel II. Er is daarom reden om aan te nemen dat deze laatste tekst reeds bestond voordat de Keuren van Fivelgo en Oldambt opgesteld werden en — wij gingen er hierboven reeds van uit — betrekking heeft op het Oldambt. Desalniettemin vermoed ik dat de parallelle artikelen §II.31, 37 en 38 aan het Oldambtster landrecht zijn toegevoegd. De artikelen vanaf §II.31 wijken namelijk af van de artikelen daarvóór, omdat zij ook bepalingen geven die niet met intestaaterfrecht en huwelijksgoederenrecht te maken hebben. De cesuur ligt direct na §II.30, het artikel dat, zoals hierboven vermeld, het zestiende landrecht enigszins gewijzigd herhaald ten opzichte van §II.23 en het enige artikel in deel II dat zinspeelt op kloving of terugvalrecht. Mede hierdoor neem ik aan dat §II.30 een latere toevoeging is. Een andere reden voor deze aanname komt hieronder nog ter sprake.

Op grond van dit alles vermoed ik dat de kern van het Oldambtster landrecht deel II een erfrechtelijke tekst was die we kunnen dateren in de dertiende eeuw. De proloog bij deel II, door Koning uitgegeven in de geprotestantiseerde versie van Phebens, meldt dat de tekst uit het Oudfries is vertaald en de vertaling (of eigenlijk: de activiteit van het vertalen) kan in de vijftiende eeuw, in elk geval vóór 1471, gedateerd worden.

Tevens blijkt dat vóór de vijftiende eeuw in het Oldambt vermoedelijk niet het door Meijers veronderstelde ‘erfrecht van de wouden’ gold. Hierdoor wordt overigens Meijers’, niet in alle opzichten solide onderbouwde⁸¹, hypothese bevestigd dat het Oldambtster terugvalrecht buiten de zes handen pas later ingang gevonden heeft. Dit verklaart de noodzaak voor de turbe

81. Zie: Algra, ‘Hecks “Altfriesische Gerichtsverfassung”’, 32.

van 1469. In 1571 werd het terugvalrecht in §12 van de Costumen verwoord en ook in het Oldambtster landrecht van 1618 is het vastgelegd⁸².

Zoals Meijers zelf al constateerde, vinden we het door hem gesignaleerde ‘erfrecht van de wouden’ niet in alle woldstreken, maar nu het Oldambt afvalt, is de vraag wat er van zijn hypothese overblijft. In het Vredewolder erfrecht⁸³ blijkt bij nauwkeurige lezing het terugvalrecht slechts in drie gevallen te gelden: bij de verdeling van een erfenis tussen ooms en oomzeggers, oudooms en oudoomzeggers enz. binnen de derde knie, in het geval van tweede huwelijken en ten aanzien van uitboedelingen eveneens binnen de derde knie⁸⁴. Van een terugvalrecht dat algemeen en bij erfenissen op verre verwanten toegepast wordt, is dus geen sprake. Ook de situatie in Westerwolde valt nog nader te onderzoeken: Meijers interpreteerde ook hier eclectisch. In §II.3 van het Westerwolder landrecht van 1470 wordt het terugvalrecht inderdaad geformuleerd, maar in §II.11 staat in tegenspraak daarmee het adagium ‘het naaste bloed erft het goed’ zonder voorbehoud⁸⁵. Genoeg reden om ernstig te twifelen aan het bestaan van Meijers’ ‘erfrecht van de wouden’.

Het Reiderlander erfrecht

In deel III, dat als een Reiderlander tekst is te beschouwen, komen slechts enkele teksten voor die inzicht geven in de vraag hoe in Reiderland erfenissen buiten de zes handen vererfden, maar deze zijn deels een stuk eenduidiger dan die in deel II. Het begin van deel III bestaat uit de tekst *Qui hereditantur*, waarmee ook deel II opent, maar met een belangrijk verschil in §1⁸⁶:

Alle erffnissenn sullen vallen in die sybbesten handt vt gesproken dre erffnissen in oldampt vnd reiderlant dat in handt synes geslaches

De laatste twee, later toegevoegde, woorden wijzigen de algemene regel ingrijpend: ‘geslacht’ is hier bedoeld in de betekenis van ‘kluft’ en daardoor duidt de regel op terugvalrecht of kloving⁸⁷. Overigens geven lang niet alle

82. Zie voor het Oldambtster terugvalrecht na 1618 Forsten, *Dissertatio*.

83. Geciteerd naar de editie in Johnston, *Codex Hummercensis*, 381-387.

84. Deze laatste twee gevallen vinden we ook in Nieuwe Vredewolder keuren §9 (ed. Johnston, *Codex Hummercensis*, 557-558).

85. *Oude Landrecht van Westerwolde*, 13, 15.

86. Geciteerd naar PE 20.

87. Geslacht’ kan ook gebruikt worden om vererving bij staak aan te geven. Cf. JF 50.7: ‘Mer fallet da lawa wtoer sex handem, ... so scelma da lawa dela bij hauden, sinze lijck sib, ende naet bij slachten.’

handschriften deze uitbreiding. De toevoeging ‘in Oldampt vnd Reiderlant’ wijst erop dat de tekst in elk geval niet als geheel tot de archetypus hoort, aangezien deel III oorspronkelijk opgesteld zal zijn als enkel Reiderlander tekst. Eenduidiger is de aanpassing van het zestiende landrecht in §III.6⁸⁸:

Item Soe lezetmen In den sesteynden landt rechte waer ene arffnissie ghevallen sijnt wth ouer desse ses handen soe datter gijn vader is noch moder, broder noch suster kijnt noch kijndes kijnt So sullen de arffnissen ontfangen Neuen ende Nijchten ende daer allijke hemelick toe sijnt de sullen allyke vole boren *elck nae sijner clufft*.

RAG Fran 3 (en andere handschriften uit groep C) voegt hieraan als glosse toe: ‘dat ys nae sybtaels syns geslechtes’, waarmee de dubbelzinnigheid nog niet weggenomen wordt. Deze verdwijnt echter met §17⁸⁹:

Als daer eyn erffnissie es geuallenn up neven und nichtenn so sullen de vaders frunden hebben de twee erffnissen end de moders frunde de trimmene also tho verstaenn dat des vaders frunden de ij pennningen end de moders frunden den darden penninck nemen meer eigenn iewelick yn syner clufft na gelegenheit der sybbe tael nemen de susters so vele als de broders

Hier is dus expliciet sprake van kloving in twee delen voor de verwanten van vaderszijde en één deel voor die van moederszijde.

De tekst van het erfrecht van Reiderland geeft verder geen aanleiding tot veel discussie na het hierboven gegeven overzicht van de overgeleverde handschriften. De proloog meldt dat ‘Hec scripta sunt per decem electos in terra Reidensi in communi cetu Palle’, opgesteld door tien verkozenen in Reiderland tijdens een volksvergadering bij het klooster Palmar. Deze ‘electi’ zullen een ad-hoccommissie van wijze mannen gevormd hebben, wellicht twee uit elk vijfdedeel. In de teksten uit groep B staat deze proloog boven deel III. Toen dit deel opgenomen werd in het landrecht van 1471 (groep C), ontstond in de handschriften verwarring over de precieze plaats. PE 20 geeft nog expliciet ‘*Sequentia hec sunt ...*’, maar in latere afschriften wordt deze proloog van deel III als epiloog van deel II opgevat en zo is hij ook door Koning gedrukt. Nog groter is de verwarring geworden doordat in plaats van het jaartal 1427 ook 1327 en 1371 voorkomen.

Feith, Koning en De Blécourt kwamen elk tot heel andere conclusies ten aanzien van de datering van de laatste twee delen van het Oldambtster landrecht dan ik. Volgens Feith is alleen deel I het officiële landrecht van 1471

88. Geciteerd naar RAG OA 61.

89. Geciteerd naar PE 20.

en zijn daaraan later door kopiïsten deel II, een private vertaling van een tekst uit 1327, en deel III toegevoegd. Deel III is het resultaat van afschrijvers die deel II hebben herordend, aangevuld en verkort. De tekst ‘Confirmata 1471’ in de epiloog van deel II is volgens Feith derhalve foutief⁹⁰. Koning ziet deze epiloog als een proloog van deel III, een vertaling uit 1427 van een verloren gegaan landrecht uit 1375 of eventueel 1327. Deel II vormt volgens hem een appendix op deel I en deze twee delen zijn gezamenlijk in 1471 vastgesteld⁹¹. De Blécourt neemt ten slotte aan dat deel II uit de veertiende eeuw ‘en niet te ver in deze eeuw’ dateert en dat deel III oorspronkelijk in het Oudfries is opgesteld in 1327⁹². Na het voorgaande is er geen reden om aan het in de epiloog van deel II meegedeelde te twijfelen en dit op deel III te betrekken: dit deel is — wij duiden het in het voorgaande al zo aan — het in 1427 opgestelde erfrecht van Reiderland. In het licht van de in de inleiding gegeven geschiedenis van het gebied is dit een passende periode. Juist in de jaren vóór 1434 leefde de zelfstandigheid van Reiderland als geheel nog even op. In of kort na 1471 zal dit gedeelte aan het vermoedelijk 13de-eeuwse uit het Oudfries vertaalde Oldambtster erfrecht (deel II) zijn toegevoegd, voorafgegaan door de in 1471 samengestelde aanvullende artikelen (deel I).

Na deze opmerkingen over de materiële achtergrond van het Oldambtster landrecht, kunnen we ons nu wenden naar de bronnen van de teksten.

Verhouding tot andere Oudfriese erfrechtelijke teksten

De overlevering van de Oudfriese erfrechtelijke teksten is bijzonder ingewikkeld. De samenstellers van de verschillende rechtsteksten hebben dikwijls gebruikgemaakt van brokjes erfrechtelijke tekst die in de oudste handschriften los overgeleverd zijn.

De volgende tabel geeft parallellen met verschillende andere teksten, zonder volledigheid te pretenderen. Van links naar rechts zijn dit:

- LO F: de hierna uitgegeven Oudfriese versie van het Oldambtster Landrecht
- LO II: het tweede deel van het Oldambtster landrecht (ed. Koning en Feith, *Lantrecht*)
- LO III: het derde deel van het Oldambtster landrecht (ed. Koning en Feith, *Lantrecht*)

90. Koning en Feith, *Lantrecht*, 157-164.

91. Koning en Feith, *Lantrecht*, 164-168.

92. De Blécourt, *Oldambt*, 58.

- LE: 'Langewolder' erfrecht (ed. Johnston, *Codex Hummercensis*)
 HE: 'Erfrecht van Humsterland' (ed. Johnston, *Codex Hummercensis*)
 FHE: Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo (ed. Richthofen, *Rechtsquellen*)
 F: Sjölin, 'Fivelgoer' Handschrift
 H2: Hoekstra, *Hunsinger codex*
 JF 50: Gerbenzon, *Jurisprudentia Frisica*, cap. 50
 E1: Sipma, *Eerste Emsinger handschrift*
 E2: Fokkema, *Tweede Emsinger handschrift*
 E3: Fokkema, *Derde Emsinger handschrift*
 B: Buma, *Brokmer Rechtshandschriften*

De eerste tekst en de laatste zeven teksten zijn Oudfries, de overige zijn slechts in het Middelnederduits opgesteld c.q. overgeleverd. Het in deel III opgenomen artikel II.27 duiden we hier aan met §31bis.

LO F	LO II	LO III	LE	HE	FHE	F XX	H2 VII	JF 50	E1 VIII	E2	E3 V	B
1a	1	1	20a		23a		169		1	IV.1		
1b	2	2	20b		23b		170		2	IV.2		
2	3	4	20d		23d		171		4-5	IV.4-5	17a	
3	4	3	20c		23c, (18)	9	172		3	IV.3		
4 ⁹³	5	7	1			1a		42a				
5	6	8	2		8	1b		42b				
6	7	9	3		9	1c		43				
7	8	10	(a) 4	(b) 2e	(a) 10	(a) 1d		(a) 44, (b) 38				
8	9		7a	2a		6a						
9	10	13										
10	11	20										
11	12	5, 11										
12	13		(a) (5a), (b) (7a-b)	(a) (1a), (b) (2a-		(a) (2a), (b) (6a-b)		(a) 35a				

93. Dit artikel geeft de inhoud van de vijfde keur. De parallellen in de context van de Zeventien keuren heb ik hier niet opgenomen.

				b)								
13	17	14										
14	14	35								IX.52	72	117
15	15	12										
16	16	18										
17	18		(c) 17			(a) 5						
	19							37b				
	20		9-11									
	21											
	22		5-6	(a) 1		2		35-36				
	23	(6)	13					(7b)				
	24	32	8	2d	15a, 26a	7		45b				
	25	31	7c, 23	2c		6c		45a				
	26	34	12, (b) 7d	3a		(a) 8 (b) 9a						
	27	31 ^{bis}										
	28	26								IX.13	15	99
	29	23										
	30	6	13					7b				

Daarnaast vinden we verwantschap tussen §22 en Vredewolder erfrecht §4b en tussen §§3 en 26b en Nieuwe Vredewolder keuren §10 (beide teksten ed. Johnston, *Codex Hummercensis*).

Het Fivelgoër erfrecht

In het voorgaande overzicht is niet het zogenaamde Fivelgoër erfrecht⁹⁴ opgenomen, ondanks dat deze tekst al anderhalve eeuw regelmatig optreedt in studies over het Oudfrieze erfrecht. Dit behoeft enige uitleg. Verschillende geleerden, als Richthofen, Tägert en Algra⁹⁵, zagen in het ‘Langewolder’ erfrecht een uitbreiding van dat van Fivelgo, maar Johnston heeft overtuigend aangetoond dat de relatie andersom ligt⁹⁶. De reden voor en de

94. Richthofen, *Rechtsquellen*, 304-305.

95. Richthofen, *Rechtsquellen*, 304; Tägert, *Familienerbe*, 95; Algra, *Zeventien keuren*, 303. Laatstgenoemde baseert zich mede op Meijers, ‘Frieze en Drents-Groninger erfrecht’, 54, die meldt dat het Erfrecht-fragment zoals dat gevonden wordt in het ‘zogenaamde Fivelgoer Landrecht’ de zuiverste tekst geeft. Meijers doelde hier echter op het handschrift F en niet op de tekst van het Fivelgoër erfrecht.

96. Johnston, “‘Fivelgoër’ erfrecht”.

datering van de bewerking van het ‘Langewolder’ tot het Fivelgoër erfrecht geeft hij niet. Het antwoord op die vragen is zo kinderlijk eenvoudig, dat het verbazing wekt dat niemand haar ooit gevonden heeft. Bezien we de overlevering van de tekst van het ‘Langewolder’ erfrecht, dan blijkt dat dit in de handschriften dikwijls voorafgegaan worden door het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo⁹⁷. Bij het Fivelgoër erfrecht is dit zelfs altijd het geval⁹⁸. Uit een synoptisch overzicht van de artikelen van het ‘Langewolder’ erfrecht blijkt dat ten opzichte van deze tekst het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo en het Fivelgoër erfrecht praktisch complementair zijn:

<i>‘Langewolder’ erfrecht</i>	<i>Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo</i>	<i>Fivelgoër erfrecht</i>
1	—	1
2-4	8-10	—
5	(2-4)	—
6	14	—
7	—	13-14
8	26	—
9	(15)	—
10	24	—
11	(19)	—
12	—	2
13	(14)	—
14	22	—
15	—	3
16	21	4
17-19	—	5-7
20	23	—
21	—	8
22	20	—
23-28	—	9-12, 16, 15
29	25	—

97. Aan de door Johnston genoemde handschriften kunnen nog worden toegevoegd KBH 76 H 40 en Rijksarchief Drenthe, Coll. Gratama, inv.nr. 100, beide behorend tot groep A.2.b (Johnston, *Codex Hummercensis*, 526).

98. De tien handschriften worden genoemd in Johnston, “‘Fivelgoër’ erfrecht”, 66-67.

De artikelen tussen haakjes vertonen materieel overeenkomst met de betreffende artikelen van het ‘Langewolder’ erfrecht.

Meijers, Tägert en De Blécourt signaleren een tegenspraak tussen §6 en §17 van het ‘Langewolder’ erfrecht⁹⁹. Uit de editie van Johnston blijkt echter dat deze terug te voeren is op de zeer veelvuldig in Middelnederduitse teksten voorkomende verkeerde vertaling van *fedria* en *modria* als *olde vader* en *olde moder*. De geconstateerde tegenstelling valt zo geheel weg en daarmee het argument om het ‘Langewolder’ erfrecht als een inconsistente bewerking van het Fivelgoër erfrecht aan te merken.

De evidente conclusie van dit alles — ‘kinderlijk eenvoudig’ zodra men de tekst in samenhang met het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo beschouwt — is dat een kopiist een moederhandschrift hanteerde met het Erfrecht van Fivelgo en Hunsingo, gevolgd door het ‘Langewolder’ erfrecht en onderkende dat een groot aantal artikelen dubbel was. Vervolgens bewerkte hij deze laatste tekst door de dubbele artikelen weg te laten, waarbij hij de volgorde grotendeels intact liet. Slechts §16 bleef als dubbel artikel staan. Deze bewerking is vermoedelijk te dateren in de late vijftiende eeuw, wellicht nog zelfs in het begin van de zestiende eeuw. Daarmee heeft het zogenaamde Fivelgoër erfrecht voorgoed afgedaan als zelfstandige rechtstekst. Het is niets meer dan het werk van een kopiist met meer juridisch benul dan schrijflust.

De onderlinge verhouding tussen de bronnen van het Oldambtster landrecht

Op grond van het overzicht van de verschillende handschriften kunnen we concluderen dat in de Middelnederduitse archetypus van deel II de volgorde van de artikelen zal luiden: §§II.1-13, 17, 14-16, 18-38, Cost. 21, I.39-67, waarvan §§30 en volgende ten opzichte van een eerdere versie zijn toegevoegd. De archetypus van deel III zal hebben bestaan uit §§II.epil., III.1-14, 16, 15, 17-30, II.27, III.32-39, I.34. Vooral ten aanzien van deel III geven we deze reconstructie met de nodige voorzichtigheid: of §§29 (het driebroederraadsel) en 32 al deel uitmaakten van de oertekst is op grond van het stemma nog niet duidelijk. Het is verder niet uitgesloten dat §§III.38, 39 en I.34 niet tot de oertekst van 1427 behoorden, daar dit de enige drie niet-erfrechtelijke artikelen van deze tekst zijn.

99. Meijers, ‘Germanische Zählung’, 24, noot 1, Tägert, *Familienerbe*, 95; De Blécourt, *Bewijsstukken*, 79, noot 3.

Om de lezer te beschermen is tot nu toe uitgegaan van de fictie dat de delen II en III zelfstandige en onafhankelijke teksten zijn. Dat is niet zo. Twee derde van de artikelen in deel III kennen parallellen met deel II. Tot en met §30 zijn die reeds opgenomen in de hierboven gegeven tabel met parallellen. Na §30 vinden we nog slechts vier parallele artikelen.

<i>Deel II</i>	<i>Deel III</i>
35	25
39	30
53	21
54	16

Het zal de lezer inmiddels niet meer verbazen dat de artikelen in deel III niet eenvoudig ontleend zijn aan het oudere deel II maar dat de verhouding ingewikkelder ligt. Omdat ik mij hier beperk tot het onderzoek naar de Oudfriese artikelen, besteed ik geen aandacht aan de relatie tussen de delen II en III als geheel, maar geef slechts een paar voorbeelden die de complexiteit aantonen en die voldoende zijn voor het trekken van enige conclusies.

Qui hereditantur

Zowel deel II als deel III van het Oldambtster landrecht vangen aan met het hierboven reeds genoemde fragment *Qui hereditantur*. Doordat deze tekst in verschillende Oudfriese rechtshandschriften is overgeleverd, zijn de beide versies goed te vergelijken. Het blijkt dat de tekst in Oldambtster landrecht deel II nauw aansluit op de tekst in H, terwijl deel III meer verwantschap met de Emsinger versie vertoont. Uit de tabel met parallele artikelen kan men dat reeds vermoeden: als enige hebben de Oldambtster versie en het handschrift H dezelfde volgorde van de artikelen. Vooral in de artikelen §II.3 en §III.4 is het verschil in herkomst duidelijk. In §II.3 lezen wij ‘Jeftha hijra brothere nouweth ne lywath’, overeenkomstig de tekst in H, waar de andere versies inclusief §III.4 een veel uitgebreider lezing hebben ‘Jeftha sustera libbet and thi brother nawit, heth thi brother kindar eteijn, thet hia in-na thredda sia kemen se’ (geciteerd naar E2). Aan het slot van dit artikel hebben bijna alle versies behalve H en §II.3 nog ‘thet hia libbane se’ (eveneens naar E2). Opvallend is verder dat in §III.2 nog de tekst ‘soe sall se all so vele van der oldevaders erffnisse nemen’ (geciteerd naar RAG q6) heeft,

die overal ontbreekt behalve in de Middelnederduitse Emsinger versies¹⁰⁰. Vergelijking met F is bij deze artikelen niet goed mogelijk, daar het fragment *Qui hereditantur* in dat handschrift niet voorkomt. Slechts §II.4 vinden we in F XX.9 terug, maar de verschillen tussen de verschillende handschriften zijn ten aanzien van dit artikel te klein om uitspraken over de filiatie te doen.

Fon lawm

Er zijn verschillende parallellen van artikelen van het Oldambtster landrecht aanwijsbaar met de tekst *Fon lawm* zoals die in het ‘Fivelinger’ handschrift gevonden wordt. Die tekst telt in totaal 15 artikelen, waarvan de laatste twee ontleend zijn aan de Saksenspiegel resp. het Rudolfsboek. Dit moeten in elk geval latere, vermoedelijk vijftiende-eeuwse aanvullingen zijn¹⁰¹. Van de tekst *Fon lawm* kennen §§1-2, 5-9 en 11 parallellen in het Oldambtster landrecht deel II. Johnston vermoedt dat §§10-12 latere uitbreidingen van de oudste kern vormen¹⁰². Van deze artikelen vinden we in Oldambtster landrecht deel II alleen een parallel met §11. Conclusies ten aanzien van de samenhang tussen *Fon lawm* in F en de parallelle artikelen in andere bronnen durf ik nog niet te trekken, maar ik vermoed dat ook de combinatie en volgorde van de eerste 9 artikelen pas vrij laat tot stand gekomen is. Nader onderzoek van al het erfrechtelijk materiaal in de verschillende bronnen zou uitsluitel kunnen bieden, waarbij mijns inziens de artikelen in de *Jurisprudentia Frisica* bijzondere aandacht verdienen¹⁰³. Binnen het bestek van dit artikel volstaat de constatering dat de parallellen met *Fon lawm* alle gevonden worden in §II.3-26, wat de eerder gesignaleerde cesuur rond §II.30 bevestigt. De grote overeenkomst met *Fon lawm* bevestigt het vermoeden dat de eerste helft van deel II aansluit bij een ‘Fivelinger’ traditie.

Verschillen tussen de delen II en III maken aannemelijk dat de parallelle artikelen van deze delen een verschillende herkomst hebben. In §II.5 lezen we ‘aldaeres’ en ‘olders’ in de Oudfriese, resp. Middelnederduitse tekst, terwijl alle andere versies, inclusief §III.7, hier van grootouders spreken. In §II.6 hebben deze Oldambtster teksten ‘thy other’, waar de andere versies ‘thi other brother’ (geciteerd naar F) lezen. Verder ontbreekt in §II.8 de pas-

100. Wicht, *Ostfriesische Land-Recht*, 414; Borchling, *Niederdeutsche Rechtsquellen*, 116.

101. Johnston, *Codex Hummercensis*, 193.

102. F XX.10-12 komen overigens overeen met JF 50.37-38.

103. Men zie de tabel in Gerbenzon, ‘Aantekeningen’, 343.

sage ‘liwath thi broder nout’ (F), die in alle andere parallellen en in §III.10 wel gevonden wordt. Voor de volledigheid zij hier vermeld dat van *Fon lawm* geen overeenkomende artikelen in Hunsingoër en Emsinger handschriften zijn gevonden waarmee nader bepaald zou kunnen worden tot welke kopiïstentradities de delen II en III behoren.

Het zestiende landrecht

Niet voor niets zijn hierboven de versies van het zestiende landrecht in de delen II en III in extenso geciteerd. De onderlinge verschillen zijn opvallend en nodigen uit om de teksten uitgebreider te vergelijken met het zestiende landrecht in de verschillende Oudfriese en Middelnederduitse handschriften¹⁰⁴. Het zal blijken dat de teksten onafhankelijk van elkaar ontleend zijn aan verschillende handschriftelijke tradities aan weerszijden van de Eems. §II.23, dat volgens onze reconstructie deel uitmaakt van de oudste, dertiende-eeuwse kern van het Oldambtster landrecht, komt met geen van de versies nauwkeurig overeen, maar sluit het meest aan bij F. Afwijkingen vinden we in de volgende zinsdelen:

- ‘So we dan to buijten die ses handen aldersibbeste sij die neme die erf-nisse, of dat oeck nijet en sij’ ontbreekt geheel in F. In E, H, R, NR, Dr en J treffen we deze passage wel min of meer aan: ‘thi ther sibbest se sa nime hi tha laua. Jef thet ni se’ (geciteerd naar H). De superlatief ‘alder-sibbeste’ vinden we vergelijkbaar in R als ‘allera swesost’ en in NR als ‘aller hemelikest’.
- ‘So deelen sie die vrende vnder hen’ vinden we alleen woordelijk terug in R. In F missen de woorden ‘vnder hen’, die we wel vinden in E, H, NR en R. E en H geven echter in plaats van ‘vrende’ ‘tha neua and tha nifta’ (H), terwijl NR daarvoor ‘lude’ leest.
- ‘albij dien dat sie euen hemelijck sint’ luidt in F ‘al be like ther hia ewen swes se’. ‘swes’ treffen we met de glosse ‘dat is sibbe vnde like na’ (LE) zowel in LE als in EA aan; in R, E, NE, H en Dr staat in plaats van ‘swes’ ‘sib’ of ‘sibbe’. NR geeft ‘hemelick’ met als glosse ‘offt sibbe’.

Dat de afwijkingen ten opzichte van F in andere handschriften wel voorkomen, duidt erop dat §II.23 terug gaat op een vroege *Vorlage* van F, met enkele passages die in F niet of anders overgeleverd zijn.

104. We verwijzen naar de groepsindeling en de siglen, zoals gedefinieerd in Algra, *Zeventien keuren*, 35-38. Het ‘Langewolder’ erfrecht §13 wordt geciteerd naar de editie van Johnston met het sigle LE. Ik vergeleek R, NR, E, NE, F, H, LE, EA, Dr, J en de uitgave van het Oostfriese landrecht in Wicht, *Ostfriesische Land-Recht*, 207.

Eerder citeerden we ook §II.20 en §III.6 uit twee verschillende handschriften (RAG OA 61 en RAG OA 309). Vergelijken we deze versies van het zestiende landrecht, dan is de overeenkomst zeer duidelijk, zozeer dat we er niet aan hoeven te twijfelen dat zij uit één Middelnederduitse vertaling voortkomen. Geen enkele versie van het zestiende landrecht in een andere bron komt woordelijk overeen met deze artikelen. De meeste verwantschap is er met NE, terwijl afwijkende lezingen meestal in andere Emsinger teksten gevonden worden:

- Na ‘alsoe datter’ (§III.6) staat niet direct de claus ‘niet en is’, maar komt het werkwoord pas na ‘vader’. In andere versies van Oldambtster landrecht deel III mist het werkwoord zelfs geheel. In NE staat als enige ná de opsomming van de zes handen ‘en is’. Blijkbaar gaat deze versie terug op een lezing waarin het werkwoord ontbrak en is dit in NE later achter de opsomming toegevoegd. Een kopiist merkt na een zo lang naamwoordelijk deel van het gezegde in een bijzin niet zo snel dat de zin een anakoloet is. Ook in de Middelnederduitse Emsinger tekst in het Oostfriesse landrecht mist het werkwoord!
- In NE staat wel de tekst ‘dan so syndt dat vnwena lawa dat is vnwisse ernfisse’, die ontbreekt in §III.6. Het is denkbaar dat de *Vorlage* van deze passage, zonder de glosse, door een kopiist is weggelaten omdat de betekenis hem onduidelijk was.
- ‘so sullen die arffnisse ontfangen neuen ende nijchten’ (§III.6) luidt in NE ‘so delen de vrende de selue ernfisse’. In E (en H) staat dit als ‘sa dele theth neua and nifte friundlike vnder him’.
- ‘daer allijke hemelick toe sijnt’ (§III.6) vinden we in NE als ‘ghelijck nae der sibbe als se moghen bekennen’, terwijl E ‘ief se euen sibbe se’ geeft. De uitgave van Wicht geeft hier: ‘[So soelen de Fründen] allyke hemelick tho den Guederen wesen’.
- ‘de sullen allijke vole boren’ (§III.6) mist in alle parallelle versies, behalve in NR: ‘Synt se denne allike hemelick oft sibbe, so schullen se to like dele antasten’ en in R ‘iuin fir on to fande mith iuin sibba hondon’.
- Het slot ‘elck nae sijn clufft’ (§III.6) vinden we nergens anders.

Hoewel er diverse verschillen met de individuele Emsinger teksten aan te wijzen zijn, is aannemelijk dat de tekst van §III.6 en §II.30 ontleend is aan een versie uit deze groep, en wel dichtbij NE. In tegenstelling tot NE wordt het zestiende landrecht in de andere Emsinger versies als het vijftiende aangeduid¹⁰⁵. Dat de Rüstringer handschriften ten aanzien van de teksten een

105. Cf. Johnston, *Codex Hummercensis*, 533.

aanvulling bieden, is niet verwonderlijk, gezien het gecontamineerde karakter van die versies.

Uit deze vergelijkingen maak ik op dat §III.6 en §II.30 een vrij late afsplitsing uit de stam van Emsinger teksten is. Mede op grond van de conclusies eerder in dit artikel vermoed ik dat het zestiende landrecht in deze vorm in 1427 in het Reiderlander erfrecht is opgenomen en pas daarna aan het Oldambtster landrecht deel II is toegevoegd, omdat de inhoud in overeenstemming was met het inmiddels vigerende terugvalrecht aldaar. Dat bij §II.30 een cesuur ligt en dat de volgende artikelen latere toevoegingen zijn, wordt bevestigd door de tabel met parallellen tussen deel II en III: van de 27 artikelen na §II.30 vinden we slechts vier artikelen in deel III, terwijl van de eerste dertig artikelen slechts zes geen parallel in deel III hebben. De cesuur wordt versterkt door het hierboven geconstateerde feit dat §II.26 het laatste artikel is dat aansluit op een artikel van *Fon lawm*.

Het hoeft ons overigens niet te verwonderen dat we geen nauw verwante Emsinger tekst gevonden hebben: onze kennis over de Ommelander overlevering van rechtsteksten is nu eenmaal veel groter door het grote aantal rechtshandschriften. De vorming van het graafschap Oost-Friesland en de totstandkoming van het Oostfriesse landrecht heeft ervoor gezorgd dat in dat gebied geen omvangrijke kopiïstenpraktijk ontstond. Pluriforme rechtsoptekeningen gedijen slecht in een landsheerlijke omgeving.

§II.23 vertoont weliswaar veel overeenkomst met de tekst in F, maar de afwijkingen zijn in de versies in andere groepen terug te vinden. Dit maakt dit artikel zeer interessant, omdat het informatie biedt over de oudere versies van het zestiende landrecht. In het kader van ons onderzoek volstaat de conclusie dat dit aannemelijk maakt dat het artikel op een vroege versie van het zestiende landrecht teruggaat, dat het een vroege datering van het Oldambtster landrecht niet in de weg staat en dat de delen II en III uit verschillende Oudfriesse bronnen putten.

Het zestiende landrecht in LE en EA stamt overigens duidelijk af van dezelfde Middelnederduitse vertaling en daaruit blijkt dat §13 dus pas deel uitmaakte van het ‘Langewolder’ erfrecht ná de vertaling uit het Oudfries. Johnston concludeert dat §§15-17 uit een andere bron aan deze tekst zijn toegevoegd¹⁰⁶ en ook dat wijst erop dat het ‘Langewolder’ erfrecht inderdaad in verschillende stadia tot stand is gekomen.

Overigens gaat §II.21 terug op het zesde landrecht en komt daarbij vrijwel woordelijk overeen met de lezing in F. Dit landrecht kent slechts weinig

106. Johnston, *Codex Hummercensis*, 196.

verschillen tussen de verschillende groepen, wat verklaart waarom §II.21 minder afwijkt van de tekst in F dan §II.23: F benadert in dit geval de archetypus beter. Ten slotte is §II.50 gebaseerd op de zevende keur, maar de wijze waarop hier het *ius de non evocando* wordt geformuleerd, wijkt zo sterk af van de oorspronkelijke teksten dat niet te bepalen is uit welke traditie de lezing voortkomt. Een relatie tot de tekst in F behoort echter tot de mogelijkheden.

De Oudfriese artikelen §II.1-18

Verschillende van de afwijkende lezingen van *Qui hereditantur* en *Fon lawm* in deel III vinden we in één handschrift ook in deel II terug: RAG q6. In dit handschrift (of een *Vorlage*) heeft de kopiist de vaak iets uitgebreider lezing van deel III gesteld in plaats van de parallelle artikel in deel II. Is het toeval dat in dit handschrift een latere eigenaar de behoefte voelde om de Oudfriese artikelen bij te schrijven? Of deed hij dit juist omdat de lezing van de artikelen afweek van die welke hij in het oude, Oudfriese handschrift tegenkwam? Het is wel opvallend dat hij stopte bij §18. Men kan vermoeden dat de Oudfriese tekst niet verder ging dan dat artikel, vooral omdat na §II.19 de parallellen met deel III na een vijftal artikelen stoppen. Bovendien is §19 inhoudelijk een overbodige verdubbeling ten opzichte van §18. Het feit dat de parallellen met *Fon lawm* tot §II.26 voortgezet worden, doen echter vermoeden dat dit niet het geval was. Het is mogelijk dat Wyncken de overige artikelen niet afschreef omdat hij geen verschillen meer aantrof tussen zijn Oudfriese *Vorlage* en de artikelen in RAG q6. Dat de contaminatie bij §II.18 stopt, is immers te verklaren door het feit dat er tot §II.23 geen parallelle artikelen met deel III meer gevonden worden.

Wyncken — zo zagen we in de biografische schets — was een Omme-lander redger van Emden afkomst, maar tevens met voorouders in het Klei-Oldambt en Reiderland. Daarnaast blijkt hij juridisch, en wellicht rechts-historisch, geïnteresseerd te zijn: hij las en gebruikte zijn rechtshandschrift. In dat licht past de veronderstelde handelwijze, namelijk toevoeging van de Oudfriese artikelen ter emendatie van een corrupte tekst.

Conclusie

Het Oldambtster landrecht deel II is een waarschijnlijk uit de dertiende eeuw stammende Oudfriese rechtstekst, die is opgesteld voor en/of in het Oldambt en vermoedelijk oorspronkelijk bestond uit de eerste 26 à 29 artikelen van de latere, uitgebreide tekst. In de eerste helft van de zestiende

eeuw werden de eerste achttien Oudfriese artikelen door mr. Haro Wyncken in een Middelnederduits handschrift toegevoegd, waardoor het leeuwendeel van de Oudfriese tekst bewaard is gebleven. De betreffende rechtstekst is samengesteld uit artikelen die aansluiten op die in de handschriften H en F. Vermoedelijk gaan zij dus op een Ommelander traditie terug. Daarentegen zijn de artikelen van deel III, een in 1427 opgestelde erfrechtelijke tekst voor het gehele Reiderland, tenminste gedeeltelijk ontleend aan een Em-singer traditie, maar vermoedelijk tevens voor een deel aan artikelen uit deel II, gezien het grote aantal parallellen (dit is niet verder onderzocht). In de vijftiende eeuw werd de tekst van deel II uitgebreid met tenminste één artikel dat ontleend werd aan deel III. In 1471 werden de drie delen samengevoegd tot één landrecht, geldend voor het Oldambt en het Ulsdaër vijfdedeel van Reiderland.

Bij de editie van de tekst

Hieronder volgt een diplomatische editie van de Oudfriese tekst. De verschillende artikelen zijn steeds door Haro Wyncken toegevoegd voorafgaand aan de parallelle Middelnederduitse teksten, die in een andere hand gesteld zijn. Waar de beschikbare ruimte niet voldoende was, werd de Oudfriese tekst onder het betreffende artikel voortgezet, voorzien van verwijzing met behulp van een renvooiteken. In twee gevallen, namelijk bij de twee artikelen op pag. 27, zijn de Oudfriese versies na de Middelnederduitse vertaling geplaatst, waarnaar met behulp van renvooitekens verwezen is. Belangrijk is dat Haro Wyncken bij de Middelnederduitse vertaling een Romeins cijfer aanbracht, dat hieronder bij het Oudfriese artikel is geplaatst. Zoals hierboven betoogd is, zal dit overeenkomen met de volgorde waarin Wyncken de artikelen in zijn *Vorlage* aantrof.

Met cursief zijn de opgeloste afkortingen aangegeven, met klein kapitaal de enigszins geoblongeerde letters. Voor het onderscheid tussen y en ij is gekeken naar de vorm van de letters en niet naar het m.i. dubieuze punten-criterium.

De Middelnederduitse vertaling is hieronder niet opgenomen; dat zou slechts zin hebben als zij nauw verwant zou zijn aan de Oudfriese artikelen en dat is bij dit handschrift niet het geval.

Tekst

[p. 20]

I t het¹⁰⁷ aeghen alle lauwa antha sibbeste hoendt thij hwerwane,¹⁰⁸ behalwa tryna lauwa. Tha foerma hwarsa een mon oerliweth syn kint, and synes kindes kynt, and foert syn kint, sa aecht syn tredde zya yeftha fyarda syna lauwa thy nymane, tha lykerawijs, and syn ayne suene.

[p.20]

II THA other hwarsa ena frouwa vt ebodelet is, and iut¹⁰⁹ nouweth ne betiucht, sae aecht guet, yn thij hwerwane, al dat hijth fon ne kemen is, Jeftha hijra brothere nouweth ne lywath, sa agen hijra brothere bern, thith guet the delane, an tha susterna thijth nouwijth thij nijmane.

[p. 21]

III THET tredda hwarsa ma ene horninge ena hoernung iewa¹¹⁰ sa stondat tha lawa bijna tha thredde zija, yefthe the tredda hith nouweth ne betiuth, sa aeghet tha lawa the hwerwane ontha hondt, ther se fone kemen sendt andt nouwet, an tha sibbeste hondt beriuchta.

[p. 22]

IIII THET lestma in da riuchta aldaeres lawa, Oemes¹¹¹ lawa an tredzija lauwa, tha aechtma tha haldene mijt twaluwa wijt ethum

[p. 22]

V THET sijnt aelderes lauwa, hwarsa en mon thwena sune tijucht, and thy other bern tyucht, and¹¹² thet bern en other, sa thij mon steret ther se fonne kemen sendt, sa queth thet beren, mijnes federes alda feder, and thij other queth feder

107. *thet*: l. *ther*. De eerste *t* is klein geschreven, als reclamant.

108. Doorgehaald *behaluen*?

109. *iut*: l. *hiut*.

110. *iewa*: l. *iewa iefth* (homoiotes?).

111. *Oemes*: l. *emes*.

112. *and*: de *a* is onduidelijk; de kopiist schreef daarom deze letter boven nogmaals.

sa is thet kijnt alsa scheldich tho tha lauwa, sa thij sune
 ad¹¹³ ijs hijth ferra at vnberen, so ijs hijth to tha fijarda kemen sa
 nether thij fremadt vppa thenne otherne nouweth lewa.

[p. 23]

VJ THET send Omes¹¹⁴ lauwa hwera en mon stereth, and
 he hebbes brothere beern, end susterna bern, So send
 there susterne beern, al sa skeldich tho tha lauwm sa
 there brothers beern.

[p. 24]

VII THET sendt thredzia lauwa hwera brothere
 sent, end hijra susterna vjtodelath, and de thij
 other bern tijucht and thet bern en other, sa is thet bern tho
 tha tredda kemen, alsa thij suster stereth, sa aghen the niffatel-
 line al sa fule inda hijra federes fetha lauwm sa thij brother
 and hedese ene suster, sa vrfenge des brotheres beerns bern
 des dada suster, and hed se guet a fremade flette wonnen¹¹⁵
 sa feeth thiju suster alsa fijr antha lauwa so thij brother
 there suster beren, alsa fijr sa brotheres bern And het
 hijut theijn, and fon tha heerte¹¹⁶ fremadat se sa feeth thiju
 suster antha lauwa wijth thene brother

[p. 24]

VIII t hij¹¹⁷ brother vrfeth tha suster inda lauwm feder anda
 moeder brother and susteren others nouweth

[p. 25]

IX h Ebbet¹¹⁸ ther huesen thrija brotheren, and een ther fan ly-
 wath, and tha thwa hebbeth bern theen, tha ena een beern
 tha other fywer beern. Sa ne aecht thy maerre thaem¹¹⁹
 nowt mar fon tha lauwa, sae thy mynre thaem

113. *ad*: l. *and*.

114. *Omes*: l. *emes*.

115. De rest van dit artikel is met een renvooiteken toegevoegd.

116. *heerte*: de tweede *e* is bovengeschreven.

117. De *t* is klein geschreven als reclamant.

118. De *h* is klein geschreven als reclamant.

119. *thaem*: de *a* is onduidelijk; de kopiist schreef daarom deze letter boven nogmaals

[p. 25]

X t hijw¹²⁰ suster skel in fedria and fetha lauwa, eem ende modria lauwa, al sa fula figia sae thij brother

[p. 25]

XI THI brother skel nijme sijnes brotheres lauwa and thiju sustere nouwt, Ende lyweth thi brother nouwt sa skel tyw suster nijme hijra broteres lauwa, and tha brotheres beern nouwt.

[p. 26]

XII LAUWA lethma vrbeck, and fordt, thij brother vrfeeth tha suster, inda federes lauwa, and motheres, brotheres, and susteres, Sa ma ene frauwa het vijt ebodelacht mijt afta gueda, sa hwert thet ontha hondt, ther hijt von kemen is, An feta feng fallet there frouwa elles louwa tho, so feth ther on tha susterne, wijth thene brother,

[p. 27]

XIII HWEER sa een brother sijne susterne vnlijdt vthbodelt, and hij steret, sonder her na¹²¹ sa maeck ma, thet bodelbeer lijeck, vth tha lauwa, yeff het ther se, and ijs heth theer nouwt, so lijththa monck, vppa thet hij het

[p. 27]

XV HWER sa ene echta brother, het ena horning brother, so aecht thi horning brother thema tiaende panninck, vijth tha guede, wijth thenna achta brother so mej thij afta brother hebba, sijna fria kijeer, ijeff hij hijm¹²² wal ijewa thyena¹²³ mercka, sa thena tiande panninck Steruath de horning brother, sonder erfnoma, so skel dat guet weder to hoeue.

120. Zie noot 117.

121. *her na*: l. *erua*.

122. doorgehaald: *wil*.

123. *thyena*: de *e* is bovengeschreven.

[p. 28]

XVJ HWAER sa twa hebbet beern thien and mijt ena suene,
sent kemen, tho tha tredde, ofte fiarda tha wijla, thij sustere
lijwat, and thenne stereth, thij feder iofte thiju moder, sa ne
aecht thiju suster fon tha lauwa nouwt maer there broters
berens beren, aecht tha lauwa

[p. 28]

XIII HWAER sa twe-
ne brotheren sendt and hebbet twena susterna vth ebodelat
von houe ende von huse, steret thet ena sustere ijefta twa bete
sa skel thet bodel goet wider to houe Jesta thij ene brother steret
and het beren theien, Sa aghen tha brother beern, alsa fula
an tha lauwa, sa thij brother, Sijnt se beide daet¹²⁴, and tha
ena hebbe een beren, and thij other twae ijefta thrija sa
nijmath thet ena bern alsa fule fan tha lauwa, sa thij mera thoem

[p. 29]

XVII HWAER sa twa beern to gader theyn and
se beide stereth, and thenne tha beren nouwt befest wert,
hweer¹²⁵ sa thes berns mother goet marra sa lesse is, sa leeft
thet al euen fula, vppa sijne aldefeder, and vppa sijne alda
mother tha there moder side, sach het vppa sijna alda feder
and vppa sijna alda mother, von des federen side, Jeff hijra
olderen eng dad se thenne deleth tha ther libbe, sa aech¹²⁶
alrick hijra ewe fijr otherum an tha fane, het thet bern
fedria iesta fetha Eem iesta modria Sa quet thet tho
tha beerna newa, Sa vrfeeth, thij alda feder, and alda
mother, fedriam ande¹²⁷ fetam, eem and modria, ther omme
thet ijs spreiten, fan tha alda feder, and alda mother
ther vmb send hijra thet bij sijbbere lijfeff, and hijra nij-
met tha lauwa.

Rijksarchief Drenthe
Assen

124. *daet*: de *a* is onduidelijk; de kopiist schreef daarom deze letter boven nogmaals.

125. *hweer*: l. *hwether*.

126. De rest van dit artikel is met een renvooiteken toegevoegd.

127. *ande*: de *a* is onduidelijk; de kopiist schreef daarom deze letter boven nogmaals.

BIBLIOGRAFIE

- Algra, N.E., *Zeventien keuren en vierentwintig landrechten*. Doorn, 1992².
- Algra, N.E., 'Hecks "Altfriesische Gerichtsverfassung"', *It Beaken* 56 (1994) 24-54.
- Arntzenius, H.J., *Specimen de origine et progressu iuris Belgici civilis*. Groningen, 1787.
- Blécourt, A.S. de, *Oldambt en Ommelanden*. Assen, 1935.
- Blécourt, A.S. de, *Bewijsstukken behorende bij het kort begrip van het Oud-Vaderlandsch burgerlijk recht*. Groningen/Batavia, 1937².
- Borchling, C., *Die niederdeutschen Rechtsquellen Ostfrieslands*, I. Aurich, 1908 (Quellen zur Geschichte Ostfrieslands 1)
- Buma, W.J., *Die Brokmer Rechtshandschriften*. 's-Gravenhage, 1949 (Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 5).
- Driessen, A.P., *Dissertatio juridica inauguralis, de retractu praecipue fori Groningo-Omlandici*. Groningen, 1782.
- Driessen, R.K., *Specimen historico-juridicum inaugurale, sistens originem et causas privilegiorum, quae liberis utriusque sexus competunt in successione parentum, ad art. XLIX. lib. III. Juris Omlandici*. Groningen, 1782.
- Feith, H.O., *Selwerder landregt van Karel van Gelre van Louwmaand 1529*, J.S.G. Koning en H.O. Feith, *Lantrecht des Oldenampes ende des vijfften deels van Reijderlant van 1471, en oud-Oldambtster landregt van 1327 (veeltijds 1427)*. Groningen, [1846]¹²⁸.
- Feith, H.O., *Warfsconstitutiën en oordeelen tot en met het jaar 1601 bijeenverzameld*, Groningen, 1863.
- Fokkema, K., *De tweede Emsinger codex*. 's-Gravenhage, 1953 (Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 7).
- Fokkema, K., *De derde Emsinger codex*. 's-Gravenhage, 1959 (Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 10).
- Formsma, W.J., *Geschiedenis tussen Eems en Lauwers. Opstellen over de Groninger geschiedenis*. Assen-Maastricht, 1988.
- Formsma, W.J., A. Pathuis en R.A. Luitjens-Dijkveld Stol, *De Ommelander borgen en steenhuisen*. Assen, 1973.
- Forsten, P., *Dissertatio juridica de jure succedendi quod Oldambtini retour vocant*. Groningen, 1760.

128. Tevens uitgegeven in de verhandelingen van Pro Excolendo, VI, maar ik citeer de bladzijden naar deze aparte uitgave.

- Gerbenzon, P., *Jurisprudentia Frisica (Codex Roorda)*. Groningen, 1981 (niet uitgegeven gefotokopieerde werktekst).
- Gerbenzon, P., 'Aantekeningen over de *Jurisprudentia Frisica*. Een laat-vijftiende-eeuwse Westerlauwers-Friese bewerking van de *Excerpta legum*', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 57 (1989) 21-67, 339-374.
- Haersma, H.H. ab, *Dissertatio juridica inauguralis de origine et progressu successionis ex testamento apud Frisios*. Groningen, 1783.
- Henstra, D.J., *The evolution of the money standard in medieval Frisia. A treatise on the history of the systems of money of account in the former Frisia (c. 600-c. 1500)*. Groningen, 1999.
- Hoekstra, J., *De eerste en tweede Hunsinger codex*. 's-Gravenhage, 1950 (Oudfriese Taal- en Rechtsbronnen 6).
- Hoft, A., *Vissen rond de Floem. Een bijdrage tot het historisch-topografisch onderzoek van de ontwikkeling van de stad Appingedam tot 1810*. Groningen, 1990.
- Jansen, H.P.H., en A. Janse, ed., *Kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum*. Hilversum, 1991.
- Johnston, T.S.B., *Codex Hummercensis (Groningen, UB, PEIP 12). An Old Frisian legal manuscript in Low Saxon guise*. Leeuwarden, 1998.
- Johnston, T.S.B., 'Het "Fivelgoer" erfrecht en de Nedersaksische Ommelanden Fon Lawm-traditie', in: "*Uten schatschrine des herten*." *Vriendenboek voor Henk Meijering bij zijn afscheid*, M. Vliegen en J. van Maren, red., Amsterdam, 1998, 63-69.
- Koning en Feith, *Lantrecht*. Zie Feith, *Selwerder landregt*.
- Laan, K. ter, *Groninger encyclopedie*. Groningen, 1954.
- Lamschus, C., *Emden unter der Herrschaft der Cirksena. Studien zur Herrschaftsstruktur der ostfriesischen Residenzstadt 1470-1527*. Hildesheim, 1984.
- Meijers, E.M., 'Eine germanische Zählung der Verwandtschaftsgrade', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis* 6 (1925) 1-52.
- Meijers, E.M., 'Het Friese en het Drentse erfrecht en huwelijksgoederenrecht', *Akademie-dagen* 2 (1949) 37-71.
- 'Het oude Landrecht van Westerwolde van het jaar 1470', in: *Verhandelingen ter nasporing van de wetten en gesteldheid onzes vaderlands waarby gevoegd zyn eenige analecta tot dezelve betrekkelyk door een genootschap te Groningen Pro Excolendo Iure Patrio IV*. Groningen, 1809, *Analecta*, 1-69.

- Reimers, H., 'Aus Reiderlands Geschichte', in: [B.E.] Siebs red., *Das Reiderland. Beiträge zur Heimatkunde des Kreises Weener*. Kiel, 1930, 41-49.
- Richthofen, K. von, *Friesische Rechtsquellen*. Berlin, 1840.
- Richthofen, K. von, *Untersuchungen über friesische Rechtsgeschichte*, II (Berlin 1882).
- Selwerder landregt van Karel van Gelre van Louwmaand 1529, H.O. Feith ed., *Lantrecht des Oldenamptes ende des vijfften deels van Reijderlant van 1471, en oud-Oldambtster landregt van 1327 (veeltijds 1427)*, J.S.G. Koning ed. en H.O. Feith comm. Groningen, [1846].
- Sipma, P., *De eerste Emsinger codex*. 's-Gravenhage, 1943 (Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 4).
- Sipma, P., *Fon alra Fresena fridome. In ynliding yn it Aldfrysk*. Sneek, 1947.
- [Sitter, A.J. de], *Voorloopig register van charters, privilegien, placaaen, ordonnantien enz. Stad en Lande betreffende, en kunnende dienen tot het opmaaken van derzelver groot placaat en charter-boek*. Groningen, 1789.
- Sjölin, B., *Die 'Fivelgoer' Handschrift*. Den Haag, 1970 (Oudfriesche Taal- en Rechtsbronnen 12).
- Smit, M.Y., *Het Hunsingoër overrecht*. Groningen, 1998 (niet uitgegeven doctoraalscriptie R.U. Groningen).
- Tägert, H., *Familienerbe in Friesland*. Weimar, 1937.
- Tegenwoordige staat der Vereenigde Nederlanden*, 21, Vervattende het vervolg der beschryving van Stad en Lande. Amsterdam c.a., 1794.
- Vorm, H. van der, *Verhandeling over het Hollandsch, Zeelandsch ende Westvrieslandsch versterfrecht*. Amsterdam, 1774.
- Wicht, M. von, *Das ostfriesische Land-Recht nebst dem Deich- und Syhl-rechte*. Aurich, 1746.
- Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland — een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650*, Leeuwarden, 1996.